

**ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ЕПИСКОП КОНСТАНТИН
ПРЕСЛАВСКИ”
ФАКУЛТЕТ ПО ХУМАНИТАРНИ НАУКИ
КАТЕДРА ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ**

доц. д-р Димчо Веселинов Момчилов

**СЪЩНОСТ И ФУНКЦИОНИРАНЕ НА
СТАРОБЪЛГАРСКАТА ОТБРАНИТЕЛНА СИСТЕМА В
ИЗТОЧНА СТАРА ПЛАНИНА ОТ КРАЯ НА VII ДО
НАЧАЛОТО НА IX В.**

**АВТОРЕФЕРАТ
НА ДИСЕРТАЦИЯ ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА НАУЧНАТА
СТЕПЕН
„ДОКТОР НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ НАУКИ”**

**ШУМЕН
2015**

Проблематиката в темата

Въпросът за същността, функционирането и ефективността на старобългарската отбранителна система, изградена по Източна Стара планина южно от столицата Плиска (впоследствие и Преслав), е кардинален за съществуването на Първото българско царство.

Функционирането и ефективността на южната отбранителна линия от края на VII и до 811 г. (до началото на второто десетилетие на IX в.) е индикатор за военните възможности на България (в частност икономически и демографски) и същевременно и гаранция за съществуването на младата българска държава.

Целесъобразността на изградената от българите южна отбранителна система по Източна Стара планина е тествана в няколко критични момента от българо-византийските военни конфликти. Те са показателят, доказващ ролята на Балкана (в комплексност с изградените по него укрепителни и преградни съоръжения и действията на българската войска) като категорична преграда пред агресивните действия на империята или напротив – опровергават българските военни възможности за успешно противодействие.

Византийските походи от третата четвърт на VIII в. на Константин V и този от 811 г. на Никифор I са най-важните индикатори за определяне на състоянието и ефективността на старобългарската южна отбранителна линия.

Именно походът от 811 г. поставя и най-важния въпрос – въпросът за функционирането и надеждността на източностаропланинската отбранителна система. Във връзка с този поход стоят няколко въпроса: 1) откъде, през кой проход император Никифор нахлува в България; 2) как българското държавно политическо и военно ръководство допуска директен удар на Византия по направление Маркели – Плиска. Оттук произтичат още ребуси: 1) недостатъчното добро познаване от археологическа гледна точка на Източна Стара планина, включително и на проходите. В хода на изследването се установи, че десетилетия наред историческата наука върху едни и същи сведения оперира с ограничени и трафаретни изводи (всеки следващ автор преписва и без да се задъл-

бочава и разширява фактологическата база вече върху археологическите сведения, не внася свежа информация).

Разгледана е ролята и значението на един почти неизследван в нашата наука проход – Люляковският. Същевременно е осъществено и детайлно проследяване на една от най-важните пътно-комуникационни връзки през Източна Стара планина, което е изцяло нов момент в българската средновековна археология, при това връзка, осъществявана директно с прабългарския държавно-политически център Плиска.

Съществена част в изследването заема укрепяването на източностаропланинските проходи в периода от края на VII до третата четвърт на VIII в. Така се прави опит да бъде обяснено изграждането на старобългарската укрепителна система по Източна Стара планина и кога е извършено то. В основата на този фундаментален въпрос за българската медиевистична историография стои доказването на нейната ефективност. Последният пък от своя страна е неразривно свързан с отбраната на източностаропланинските проходи. И точно затова към основния аргумент, а именно – успешното преодоляване на Източна Стара планина и превземането на Плиска през юли 811 г., е привлечен и още един абсолютен идентичен такъв случай – успешният поход на император Йоан Цимисхи през пролетта на 971 г. срещу следващата столица Преслав (макар и проведен малко по на запад от този през 811 г.). Включени са и още няколко известни византийски успеха в Източна Стара планина през третата четвърт на VIII в. и един, все още недостатъчно добре аргументиран, от 809 г.

Така дисертационният труд подлага на сериозна критика част от представеното досега в българската медиевистична литература, подминавала безкритично всичко случвало се в третата четвърт на VIII в., евентуално това в 809 г., и най-вече византийските военни кампании от 811 и 971 г. Така дисертационният труд се опитва да обясни тези „класически пробойни“ в старобългарската източностаропланинска отбранителна система и ги извежда на преден план. Този подход елиминира шаблонното повторяне и достига до далеч по обективни и всеобхватни по своята дълбочина изводи.

Разгледани са всички археологически свидетелства за Маркели от ранновизантийския период и въпросът защо именно Маркели се оказва изходният пункт на византийската военна кампания. В контекста е взет предвид най-странният факт – единствено средновековния град Маркели е включен многократно поименно в редица изворови сведения. Вече известните писмени сведения са уплътнени с богата археологическа характеристика.

Предложено е и ново тълкуване на широко известни и многократно третиращи изворови сведения, но вече в нова, различна интерпретация, обвързана с археологическите данни, географската характеристика (пряко свързана с източностаропланинския релеф) и актуални исторически изследвания.

Дисертационният труд се състои от: Въведение, Две части с общо пет глави, Заключение, Библиография, Съкращения и Приложение от албум с илюстративен материал.

Въведение

Функционирането и ефективността на старобългарската източностаропланинска отбранителна система по южната граница на България е индикатор не само за военните възможности на България (икономически, демографски), но най-вече гаранция за съществуването на държавата.

Тя е тествана в някои критични моменти от българо-византийските военни конфликти. Въпросът стои много остро особено в третата четвърт на VIII в. Но неговите най-ярки проявления са най-вече в 811 и 971 г.

Точно походът на император Никифор I Геник от 811 г. е показател и за ефективността на южната старобългарска укрепителна линия, но също така и за неубедителността на българската медиевистична литература. Последната се характеризира с еднотипност, догматичност и непроменяемост, често с фриволни разсъждения, общо подчинена на една романтично-патриотична тенденция.

Много малко до настоящия труд е привличаният археологически материал. Той включва:
-съоръженията от старобългарската укрепителна система по Източна Стара планина;

- Маркели през ранновизантийския период и до 811 г.;
- ранновизантийската и старобългарската керамика, попадаща в обсега на изследваните територии;
- ранновизантийската и друга металопластика до 811 г.

Приложен е комплексен подход с използването на: теренни проучвания, широка гама изворов материал, с интерпретации съобразно природогеографските особености; както и множество мнения по коментиранияте въпроси.

Извършено е детайлно проследяване на пътна комуникация в Източна Стара планина – т.е. разработен е изцяло Люляковският проход. За този проход вече може да се отчете, че в резултат на няколко последователни актуални публикации вече заема подобаващо място в историографията. От само беглото му отбелязване от Васил Аврамов (Аврамов 1929) в настоящия момент той е изведен като един от най-важните в средновековната епоха. Все в тази посока е акцентирано на възловата крепост „Хасаря” („Хасар баир”) край несъществуващото село Звезда (Айваджик) и централните укрепления в останалите източностаропланински проходи - Ришки и Върбишки, около които е развита отбранителната система.

Поставен за разработване е фундаменталният не толкова конкретно за похода от 811 г., отколкото за функционирането на старобългарската южна система въпрос, откъде византийският император Никифор I прониква и преодолява Източна Стара планина по направлението Маркели – Плиска.

Включено е и мнението на Павел Георгиев за успешен удар на Никифор I в 809 г. срещу Либа = Лима (Георгиев 2002, 208-227), но този въпрос има необходимостта от още сериозни аргументи.

В синхрон с поставения голям проблем е очакваният отговор от българската историография защо и как на няколко пъти през периода на ПБЦ византийците успешно преодоляват Източна Стара планина – два случая в 764 г. (случаят Славун и достигане до Чика), един вероятен в 809 г. и класическите удари през 811 и 971 г., завършили с последователното превземане на двете български столици Плиска и Преслав. Не само не може да бъде подминато мнението на Васил Гюзелев, че с пленяването и отв-

личането на Славун „С този ход бил нанесен удар с голямо значение върху изградената отбранителна система на Българското ханство...” (Божилов, Гюзелев 1999, 117), а дори трябва да бъде и сериозно акцентирано върху него.

Поставени на внимание са данните на един от най-важните за българската история византийски хронисти Патриарх Никифор за извършването на укрепителни действия от страна на българите по проходите (*Niceph. Patr. 5, 296; 16, 304*).

В целия контекст на изложеното вече ясно изпъква същността на проблема – а именно до каква степен Стара планина и вече конкретно Източна Стара планина чрез съответните крепости и преградни съоръжения е обезпечавала ефективно безопасността на българските територии на север от планината, както, разбира се, и столицата (столиците Плиска и Преслав). Т. е. адекватна ли е българската военно-отбранителна система на византийската, като се има предвид, че и във ВБЦ при съвсем друга релефна конфигурация (вече не в ниската и сравнително поудобна за преминаване Източна Стара планина, а доста по на запад – в Централна Стара планина) Византия провежда успешни военни действия и в края на XII в. (включително последвани от обсади и на Ловеч и Търновград), и в последната четвърт на XIII в.

Във Въведението е отделено внимание още на няколко въпроса:

1. Към физико-географската характеристика

Не е възможно да бъде разработена цялостна географска характеристика, обхващаща териториите, попадащи в изследването.

Акцентът е фокусиран върху някои прекалено характерни, но малко използвани природно-географски дадености на Източностаропланинската верига. Те включват едно значително разширяване на Източна Стара планина (север – юг) в нейната източна част и то най-вече между Ришкия и Айтоския проход. Тази особеност е от важно значение и в исторически план и е в пряка връзка с едно от най-важните писмени сведения, посочени от Теофан Изповедник: „След много заобикаляния през непроходими места” (*Theopn. Conf. 61, 281*).

2. Преглед на изворовите сведения

Предложеният преглед разглежда обстойно писмените източници. Археологическите (веществените) са разтворени в хода на изложението към съответните раздели.

Привлечени са изворови сведения, от една страна, за укрепителните дейности на българите по източностаропланинската верига и проходи, от друга, такива, свързани с похода на император Никифор I Геник в 811 г. и от трета, сведения, посветени на Маркели.

Общо изворите се проследяват в няколко групи: византийски, латински, арабски, български. Най-многобройна е групата на византийските източници, следвана от латинските. Значително по-скромни са българските, а арабските са съвсем бегли.

Византийски:

Най-ограничени и от страна на авторите, и по обем са сведенията за укрепителните дейности на българите. Основно те се свързват с посочените данни от Патриарх Никифор, че в края на VII в. българите „...след като се укрепиха и усилили...”, започнали да опустошават Тракия (*Niceph. Patr. 5, 296*), а през третата четвърт на VIII в. „...укрепили мъчнопроходимите места на своите планини” (*Niceph. Patr.16, 304*). Само спорадични и бегли са откъсите за изгражданата дървена преграда в навечерието на битката от 26 юли, маркирана в: Анонимния Ватикански разказ, Теофан Изповедник, Георги Монах, Льв Граматик, Скилица – Кедрин.

Затова пък най-многобройни са тези, свързани със събитията от 811 г. Между тях са: Анонимният Ватикански разказ, Теофан Изповедник, Патриарх Никифор, Житие на Николай Студит, Георги Монах, Житие на Петър Патриций, Житие на Йоаникий, Житие на Теодор Студит, Продължителят на Теофан, Льв Граматик, Съчинение за военното изкуство на анонимен автор, Синаксар на Цариградската църква, Йоан Зонара, Михаил Сирийски.

Немалко са източниците, информиращи ни за Маркели и ролята ѝ в българо-византийските отношения. Сведения се откриват в: Нотиции, Теофан Изповедник, Патриарх Никифор, Кратка анонимна хроника, Житие на Йоаникий, Скилица - Кедрин, Ана Комнина.

Включени са още и данни от източниците за Голое и Сидера от Ана Комнина и превземането на Преслав от император Йоан Цимисхи в 971 г. по Лъв Дякон, Скилица – Кедрин, Йоан Зонара.

Латински:

В групата на латинските извори липсват сведения за предприетите от българите укрепителни действия с изключение на конкретния случай на действията на Крум в навечерието на разгрома на Никифор.

И тук най-многобройни са тези, свързани с похода на император Никифор в 811 г. Тук се отнасят Делата на Неаполските епископи, Ситийски летописи, Айнхард, Фулденски летописи, Анастасий Библиотекар, Регинон Хроника, Венецианска (Алтинска) хроника, Херман Аугийски, Петър Библиотекар.

Бегло са отразени Маркели и събитията около този град – присъстват единствено в Хронографията на Анастасий Библиотекар.

Арабски:

Известни са два източника, посветени на войната от 811 г. Това са: Арабски синаксар за българския поход на император Никифор I Геник и „Пълно (изложение) на историята” на ал-Камил фи-т-Тарих.

Български:

Основната група са свързани с войната от 811 г. Между тях са: „Историкии” на Константин Преславски, „Хроника” на Симеон Логотет и Метафраст, „Историческо сказание” на Константин Манасий, Старобългарски синаксар от 1340 г., Разказ за избитите византийци при похода на Никифор срещу Крум, разказ за Никола Войн. Отношение към променената ситуация след 26 юли 811 г. имат Триумфалният надпис от Малък Преславец и Хамбарлийският надпис.

От своя страна Триумфалният надпис от Малък Преславец е единственият епиграфски източник не само за похода, успехите на българския владетел и последвалите събития, но и единственият прабългарски епиграфски паметник, върху който се разчита името на популярния град Маркели.

3. Историографски преглед

Историографският преглед проследява две групи автори.

Първата – автори, разглеждали функционирането на старобългарската укрепителна линия по Източна Стара планина. За съжаление представителите по тази тема са твърде малко и в ограничен брой. Така по същността на дисертационния труд - изграждането, периодизацията и функционирането на южната старобългарска източностаропланинска линия (система) - могат да бъдат открити Карел Шкорпил („Памятники в окрестностях Абобской равнины”), Петър Мутафчиев („Книга за българите”), Рашо Рашев („Старопланинският земен вал Преградата”; „Старобългарски укрепления на Долния Дунав VII-XI в.”) и донякъде Атанас Игнатиев Караиванов („Стари пътища в Карнобадско”) и Владимир Кецкаров („Укрепителната организация на България и Византия от VII до IX в.”). Тези автори са и същевременно доста пестеливи и лаконични.

Втората – автори, разглеждали похода на император Никифор I Геник в 811 г. Включените в тази група са множество. Списъкът на привлечените автори е доста дълъг. В него се проследяват Мавро Орбини („Царството на славяните”); Блазиус Клайнер („История на България”); Паисий Хилендарски („История славяноболгарска”); Шарл Дюканж („Византийска история”); Едуард Гибън („Залез и упадък на римската империя”); братя Шкорпил („Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия”); Константин Иречек („Пътувания по България”); Анастас Иширков („Крум”); Георги Баласчев („Бележки върху веществената култура на старо-българското ханство и основанието му в Европа”, „Най-старата славянска държава на Балканския полуостров през VII и VIII в. и нейният етнически състав”); Янко Сакъзов („Българите в своята история”); Христо Чаракчиев („Мястото на великата Крумова засада”); Джон Бъри

(„History of the Eastem Roman Empir”, „България през IX в. и покръщаването на българите”); Васил Златарски („История на българската държава през средните векове”. Т. I. Първо българско царство. Ч. 1. Епоха на хуно-българското надмощие”, „Известията за българите в хрониката на Симеон Метафраст и Логотет”, „Хан Крум”); Иван Калчев („За мястото на Никифоровата катастрофа в 811 г.”); Богдан Филев („За мястото на Никифоровата катастрофа”); Никола Благоев („Княз Крум”); Иван Велков („Плиска – първата българска столица”; „Мъртви градове”); Димитър Мустаков („Българите в историята на своите войни”); Васил Аврамов („Юбилеен сборник Плиска-Преслав”); Петър Ников („Хан Омортаг и кавхан Исбул”); Стивън Рънсман („История на Първото българско царство”); Стефан Недев („Войната между България и Византия през 811 г.”); Геза Фехер („Военното дело на прабългарите”); Йордан Венедиков („Поражението на император Никифор в 811 г.”); Владимир Кецкаров („Войните на българите в Тракия 689-972 г.”); Петър Мутафчиев („История на българския народ”); Петър Хаджииванов („Засадите в старобългарското военно изкуство”); История на България от 50-60-те години на XX в.; Известният Протокол за водените сражения между българската и византийската армия между VIII-XIV в.; Щерю Атанасов, Иван Дуйчев, Димитър Ангелов, Геновева Цанкова-Петкова, Димитър Христов, Борис Чолпанов („Българското военно изкуство през феодализма”); Иван Кинов („Кратка история на военното изкуство”); Георгий Острогорски („История на византийската държава”); Димитър Христов („Войната между България и Византия през 811 г.”); Иван Дуйчев („Същинското значение на името Морос у Ана Комнина”; „Едно легендарно сведение за Аспарух”; „Из средновековната история на Преслав”); Димитър Ангелов („История на Византия 395-867 г.”); Стефан Недев („Разгромът на Никифор I Геник в 811 г.”); Енциклопедия на България; Петър Коледаров („Политическа география на средновековната българска държава”); Борислав Примов („История на България”); Милияна Каймакамова („Българо-византийските войни – края на VII – началото на IX в. в светлината на българското летописание”; „Власт и история в средновековна България VII-XIV в.”); Димитър Ангелов, Стефан Кашев, Борис Чолпанов („Българ-

ска военна история. От античността до втората четвърт на Х в.”); Веселин Бешевлиев („Крум и Никифор”; „Възход. Крум Велики”; „Географията на България у нейните автори”); Иван Божилов, Вера Мутафчиева, Константин Косев, Андрей Пантев, Стойчо Грънчаров („История на България”); Васил Гюзелев („История на средновековна България VII-XIV в.”); Велин Аргатски („Военна история на България 681-1945”); Стефан Василев („Спомням си”); Евгени Дерменджиев („Една хипотеза за похода на Никифор I в България през 811 г.”); Дориан Александров („Бойни изкуства и военно дело на древните българи”); Камен Станев („Дървената преграда в Старопланинския проход през 811 г.”); „Защо през 809 г. кана сюбиги Крум превзема Сердика”; „Масов гроб 80 от Кюлевча – опит за историческа интерпретация”); Петър Чолов („История на българите”); Живко Жеков („България и Византия VII-IX в. Военна администрация”); Васил Василев („Кратка история на българите”); Василка Тъпкова-Заимова, Димитър Димитров, Пламен Павлов („Византия и византийският свят”).

Обзорът на историографския преглед показва, че голямата част от изследователите са подхождали доста едностранчиво, ограничено и дори необективно. И разглеждайки, макар и понякога доста пространно, аспекти на похода от 811 г., не са се спирали на кардиналния въпрос за функционирането на старобългарската отбранителна система и на въпроса защо е допуснат директен пробив към столицата по направлението Маркели – Плиска.

Част I

СЪЩНОСТ НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА ОТБРАНИТЕЛНА СИСТЕМА В ИЗТОЧНА СТАРА ПЛАНИНА ОТ КРАЯ НА VII ДО НАЧАЛОТО НА IX в.

Глава I

Маркели във Византия и в българо-византийските отношения до 811 г.

1. Обща характеристика

Вече повече от 129 години (след публикациите от 1885 г.) Маркели е измежду най-обсъжданите средновековни обекти у нас. Десетки учени са писали за Маркели, но безспорно трябва да се отбележат първите - Константин Иречек и братята Карел и Херменгилд Шкорпил. Разгледана е общогеографска и топографска характеристика на уникалното стратегическото разположение на Карнобатската крепост Маркели. Изграждането на Маркели е съобразено с редица природогеографски фактори, но именно това го превръща в пътен възел и в крепост, контролираща целия район и подстъпите към източностаропланинските проходи. Граничният Маркели е най-известният средновековен град във военно-политическите отношения между Византия и България от средата на VIII в и началото на IX в.

2. Локализация

За локализирането на Маркели има изказани редица мнения, които могат да се подредят в няколко групи:

- 1) автори, които споменават за Маркели, пишат за нея, но не я идентифицират;
- 2) автори, които твърдо застават на позиции, че крепостта до Карнобат е Маркели;
- 3) трета група учени поддържат мнението, че Маркели не е Карнобатската крепост;
- 4) на последно място могат да се обособят “особените становища”. Такива примерно са автори, които неколккратно променят мнението си относно локализацията на Маркели.

По отношение на локализацията на Маркели в чисто теоретичен план има взаимовръзка между граничния византийски град Маркели и българо-византийската граница.

3. Името Маркели

По името (топонима) Маркели са изказани няколко мнения. Задълбоченият анализ на топонима също е една от възможностите за локализация на разположението на крепостта. Всички учени, изследвали името Маркели, са го извеждали от името на реката, течаща в подножието на крепостта. Днес тя се нарича Мочурица (Мочурница). Реката се състои от три части: най-голямата, фактически представляваща интерес в случая, се нарича Марцил, но се среща и под формите Марсил, Мръсил, Мърсил,

Марзил, Марцил; другите две са значително по-малки притоци – „Коджа дере” и „Канлъ дере”. За произхода на името Маркели досега са се оформили и са изказани три групи извеждания: келтски, римски (латински) и тракийски. Тезата за келтския произход се поддържа от В. Аврамов, но той не прави опит за неговото извеждане, а като аргумент привежда публикувани мнения за келтски произход на името Голое. Твърде далеч отива френският изследвач Г. Таверде, определящ посочения топоним чрез анализ на френската топонимия с предложение за келтски произход, извеждащ го от антропонимистична основа на римско или германско име, и само като последна възможност се определя латинският произход. Както тези двама учени, така и всички, проучвали името, наблягат като основа на блатистото място, блатистия район. К. Иречек пише, че според него името Маркели има латински произход (Иречек 1974, 813). Ив. Пандалеев отбелязва, че на пръв поглед Марцил и Маркели са от латински произход, и допуска, че най-вероятно старинното име на реката е Марсил или някоя от изброените форми. Тезата за тракийския произход на името се поддържа от Иван Дуриданов и Ат. Игнатиев. Стефан Младенов търси името на крепостта от произход на името на реката и възприема, че етимологията на корена се съдържа в ред германски думи като: *marsh* (англ.) – блато, мочур; *marsh* (датски) – блатиста земя; *miog* (старо- и среднонемски) – блато и по-рядко море; *morast* (новонемски) – мочур; *marais* (френски) – мочур, и търси връзка с тракийския език. Освен Г. Тавердет и Иван Дуйчев, най-пълно и точно обяснение на взаимовръзката река – крепост е дал В. Бешевлиев. Той отчита, че в предисторията на редица имена на крепости стоят имената на реки и според него крепостта е приела името на реката. Причислява го към тракийските наименования на местности, чиято втора съставка е „kelai”. Частичката „mar” при свързването си може да има две значения – нещо голямо или блато. При първия случай Маркелай ще означава големият извор, голямата река, във втория – блатен извор, блатна река. Малко по-късно В. Бешевлиев е по-категоричен: „Името Маркеле е тракийско с вероятното значение „Мочурлив извор” и няма нищо общо с латинското име *Marcella*”. Тук е мястото да бъде отбелязано, че Марцил е най-голямата съставна част на ре-

ката и същевременно реката е силно блатиста. Поради това топонимът Маркели може да съдържа в себе си и двете значения, тоест е носител на две тълкувания, но предвид особеностите на региона, те не трябва да се разграничават.

Дали Маркели има връзка с известния от II в. Оркели, при положение че Оркели е също в източната част на Хемус, е важен, но засега нерешен предвид липсата на археологически данни въпрос.

4. Римският мост над река Мочурица (Азмак)

Оценявайки важното значение на Карнобатската котловина в пътно-комуникационно отношение, римляните още в началните десетилетия на II в. са изградили масивен каменен мост с няколко стъпки (от които са разкрити останките от две) над широката блатиста река Мочурица=Мочурница, там, където покъсно ще бъде издигната мощната крепост Маркели. По построяния през II в. мост на река Мочурица е минавал единственият (поради заблатяването) меридионален път по направление север-юг за комуникация на области, простиращи се на десетки километри на изток и запад. Евентуалното възможно преминаване юг-север (север-юг) в западна посока е на повече от 30 км предвид разливите в миналото на Стралджанското блато и най-малко на 15 км в източна посока в участъка между крепостите при селата Чукарка-Соколово и Зимен и огромния селищен комплекс край Скендерлий, Зименско, но този път преминава в наводнявана местност над 4 км, което на практика го превръща в неизползваем през по-голямата част от годината.

Мостът при Маркели още от II в. изпълнява функциите на пълен контрол върху движението в тази част на Североизточна Тракия. Античните строители са използвали скалисто дъно, на което са развили носещите фундаменти (стъпки). През 1988 г. на късия скален дънен участък са проучени останките от две стъпки. Между 1988-1989 и 2004-2006 г. е проучена най-западната част от същинското мостово съоръжение. То предхожда мартириума и същинската крепост. Мостът е датиран чрез монетен и керамичен материал по времето на император Адриан (117-138 г.), както и с керамика от римската епоха, характерна за II-III в. в целия район. Така, още в началото на II в. мостът е предопределил зна-

чението на този район като изключително възлов. За значението на този мост красноречиво говори фактът, че е продължавал да бъде основна комуникация и през следващите векове – и през ранновизантийския, и през средновековния период.

Върху възвишението, в западното подножие на което е римският мост, в края на V - началото на VI в. е изградена една от най-мощните крепости в Тракия.

5. Водоснабдяване

Съществува естествен извор с прясна студена вода с малък дебит – до 100 л/мин на северния склон на Хисаря.

Основен естествен водоизточник е река Мочурица. Прави впечатление изборът на мястото на водоотбранителната кула на левия (източен) бряг. Тя е изградена точно срещу единствения в непосредствения район участък от реката с плитко-скалисто корито, без затлачвания и заблатявания. Именно върху този периметър от няколко десетки метра от скално дъно са фундаментите на стъпките на моста.

Водоснабдителното съоръжение е основното звено за снабдяването на силно укрепения град с вода както постоянно, така и при особените случаи. Водоснабдяването се осъществявало чрез разкритите два резервоара с различна вместимост – по-големият от тях е с капацитет 56-58 кубични метра. Единият резервоар се е зареждал от артезиански кладенец. Връзката с крепостта се осъществявала чрез тунел, прокаран западно към реката. Входът към тунела в най-долната си западна част първоначално е изграждан в *opus mixtum* (ред камъни и пет реда тухли), но след преправка изпълнението му вече е в *opus quadratum*. Източната му стена при разкриването е с ширина в основата 1,40 м и височина от 2,45 м. Водоснабдителното съоръжение се отбранява от кула, по която се разчитат няколко строителни периода. Кулата и връзката с крепостта са изградени успоредно с крепостта – характерната за този период зидария *opus mixtum* (и то в характерните ред камъни и винаги пет реда тухли), а за датирането спомага и откриваната при извършените срезове ранновизантийска гребенчата керамика. Кулата има дебелина на източната стена от 1,20 м, а най-добре запазената ѝ височина е до 2,50 м. Била е разрушена наскоро след изграждане-

то ѝ. Разликата между досега разкриваните съоръжения с подобни предназначения, тези от Царевец и Червен и др., все още недобре разработеното, но едно от най-интересните и запазените - това при Туида (Цюида, Сливенския Хисарлък) – Сливен, и Маркели е в периодизацията. Докато тези в Царевец и Червен съществуват и са използвани през Второто българско царство XII-XIV в., съоръжението от Маркели, а и това от Туида=Сливенския Хисарлък са ранновизантийски.

Реката е и един от основните източници на храна – от нея се осигуряват риба, раци, миди. Фактор върху развитието на фауната е съществуването на гори. Силно застъпен от живеещите в крепостта бил ловът. Според Лазар Нинов мочурливият характер на местността е бил много подходящ за развъждането на глигани и неслучайно дивата свиня е била най-често ловуваното животно. Също така добре се вписва в така очертан характер на местността и ловуването на елен лопатар. Основен източник на животинска храна са били домашните животни. Част от менюто на обитателите на крепостта са и птиците.

6. Раннохристиянският център Маркели в Североизточна Тракия

Началото на града се свързва с изграждането на християнски мартириум от края на IV- началото на V в. в най-високата част на бъдещия град. Датата на изграждането на мартириума в Маркели сочи и времето на християнизацията на местното население в Североизточна Тракия, чиято начална фаза е в IV в. Тогава тук е устроен раннохристиянски мартириум. Този род сгради се издигат на мястото на мъченическата смърт на християни, канонизирани по-късно за светци, така че редно е да се приеме, че умъртвяването на неизвестния мъченик е станало тук. Мартириумът е дълбоко вкопан в скала на най-високото място на хълма. Оформен е в правилна четириъгълна форма със страни 3,80 x 4,00 м. Към това четириъгълно помещение водят две стълбища (две еднораменни стълби) с каменни плочи от север и юг с по девет стъпала. В средата на източната част има малка, полукръгла апсида (с ширина 1,20 м), от която на двадесетина сантиметра от пода на помещението започва засводяването. В средата на четириъгълното помещение са запазени основите на четири свободни

подпори (зидани стълбове), върху които в средата на помещението е бил издигнат купол. Подът на съоръжението е обмазан с хигрофобна мазилка. В обсега на мартириума е имало водоизточник. Наземната му част е била оформена като малък параклис. От гроба в мартириума не се е съхранило нищо, но има достатъчно основание да се смята, че още в следващия строителен период мощите са били пренесени в добре оформената гробна камера в южния кораб на ранновизантийската базилика (този южен кораб на базиликата след XI в. е преобразуван в параклис към кръстополната църква от XI в., съществувала до началото на XIII в.). В тази гробна камера (частично разрушена и изцяло ограбена), покрита с добре обработени дебели каменни плочи, са открити мраморни останки с фина изработка от съд, вероятно урна. Разполагането на стълбовете е съобразено с функциите на криптата за поточно масово поклонение пред светите мощи на мъченика (движението на поклонниците се е извършвало или в посока север-юг, или юг-север). Мартириумът в Маркели е сигурно датиран в IV в. Опростеността на неговата архитектура подсказва и датата на изграждането му – непосредствено след утвърждаването на християнството като равноправна религия с Миланския едикт от 313 г., най-вероятно в края на IV – началото на V в., още повече, че в провинция Тракия няма такива мартириални съоръжения, изградени преди 313 г. Мартириумът в Маркели със своето разположение в земята намира най-близък паралел и стои най-близко до прочутата „Подземна ротонда” в Дамус Ел-Карита в Картаген. Така мартириумът от Маркели на практика засега няма аналог на Балканския полуостров. В този си вид култовото съоръжение е запазено до втората четвърт на VI в., когато е частично разрушено, вероятно при някое варварско нашествие.

Археологическите изследвания в християнския комплекс и край него показват, че именно мартириумът е в основата на изграждането на ранновизантийския град Маркели. С новата религия и с култа към измъчвания и убит на това място християнски мъченик се свързва началото и развитието на каменно-тухленото укрепление на бъдещия град. То е изградено в често прилаганата по онова време смесена зидария (*opus mixtum*). Укрепяването на града с мощни стени и правоъгълни кули е в синх-

рон с укрепителната строителна традиция, характерна за епохата. Стените, с дебелина от 3,10 – 3,40 м, са изградени от последователни редове камъни и пет реда тухли. Правоъгълни кули са разположени по южната (4 с ЮИ), източната (4 с ЮИ и СИ) и северната крепостна стена (4 със СИ), а само в двете крайни точки на западната крепостна стена (ЮЗ и СИ) укрепяването е чрез кръгли кули. И четирите кули по източната крепостна стена (СИ, двете централни и ЮИ) са с формата на вписан кръст. Страховита е югоизточната кула със запазена бойница със суперструкция над 3,50 м (там проучванията още не са завършени) и разкритията по западно разположения от нея бастион на ЮКС, който в процес на проучване е с установена съхранена височина над 4 м. Цялото каменно-тухлено укрепление е изцяло свързано и подчинено на концепцията на вече съществуващия раннохристиянски мартириум.

Категорично писмено свидетелство – епархийският списък – сочи, че в средата на VIII в. Маркели е епископски град в рамките на Филипополска митрополия в провинция Тракия. Списъкът е от времето на Исаврийската династия и в него под юрисдикцията на Филипополската митрополия са епископствата Диоклетиянопол, Севастопол, Диоспол, Маркели, Литопросон, Декастерон, Лебедос.

През VI в. върху мартириума е изградена внушителна трикорабна триапсидна базилика, каквато приляга на епископско средище. Импозантният храм е разположен не само в най-високата част на създадения вече ранновизантийски град, но и част от него е наслоена върху мартириума. Ранновизантийската базилика (чиято западна част не е все още проучена) се състои от наос с размери: дължина 19 м (преди археологическото проучване през лятото на 2012 г.), ширина при апсидата – 19,70 м и в западния край – 19,50 м. Последните изследвания разкриват как базиликата продължава на запад, придобивайки впечатляващи размери. След проучванията през 2013 г. дължината на ранновизантийската базилика, без да е завършено цялостното ѝ разкриване, достигна 28 м - считана от източния външен край на центъра на южната апсида до достигнатите структури на запад. Ширината между външните краища на северната и южната апсида е 18,25 м,

дебелината на зидовете между корабите е 1,25-1,50 м, притворът е широк 3,50 м. Проучванията ще продължат.

Тя е богато стенописвана, в нея има мозайки - opus sectile и сполни и стилна пластична украса, като много детайли от украсата – колони, капители, стълбчета от олтара, част от амвона, са изработени от скъп мрамор.

Частично съхраненият двустъпален синтрон и богатата декорация и мраморна пластика наред с отбелязването на Маркели в епархийските списъци от втората-третата четвърт на VIII в. като епископско седалище във Филипополска митрополия показват, че този храм е бил катедрален, построен според изискванията, посочени в известния указ на император Зенон, в град център на епископия. Тази базилика възпява архитектурните и художествените постижения на своята епоха.

Впечатляващият храм е унищожен през втората половина на VIII в. (по времето на военните сблъсъци между Византия и България край Маркели) или в началото на IX в. (в 812 г. при настъплението на българския владетел Крум на юг от Източна Стара планина).

7. Материална култура от ранновизантийската епоха

Културата на ранновизантийската епоха е представена чрез всички характерни за VI-VII в., а дори и VIII в. материали – керамика, стъкло, монети, мраморна пластика.

Най-същностният белег, разкриващ в пълнота ранновизантийската = раннохристиянска култура на града, е онази част от нея, пряко свързана с християнския култ. Цоня Дражева, един от проучвателите на обекта, обстойно разглежда декоративната украса от раннохристиянския (ранновизантийския) период, представяйки два псевдойонийски кемпферови капители, мраморен корниз и фрагменти от амвон. По амвона в кръгли медальони са изрязани монограми, като в горните два е представена формулата „Господи/Богородице помагай своего раба...”. Традицията за украсяване на архитектурните детайли с релефни монограми се разпространява в нашите земи през първата половина на VI в. Според Ц. Дражева при коментирания паметник палеографските особености на буквите също насочват към датирание в периода VI-VII в. Подобни монограми в кръгли медальони с аналогични осо-

бености на изписването Ц. Дражева открива върху капители от Варна, Несебър, София. Отнасящи се към ранновизантийската епоха, в повечето случаи те са преизползвани и в по-късни градежи.

От тази епоха са откриваните немалко византийски монети от управлението на Юстиниан I и Юстин II.

Изследвана вече е и късноантичната керамика от Маркели. Обработената ранновизантийска керамика е от църковния комплекс, от вътрешността на кулите, от вътрешната (западна) страна на източната крепостна стена, от водоснабдителното съоръжение. Прави впечатление, че въпреки значително проучената площ на Маркели керамиката от V-VII в. е незначителна по количество. Тя се открива паралелно със средновековна в нарушена стратиграфия. Битовата (паниците), амбалажната (амфори), мортариите се датират в IV-V в., а горен калъп от лампа, покрит с глазура – в V-VII в. Паниците и капакът са изработени на крачно колело. Малко са фрагментите от амфори. Керамиката е измежду характерните за Северното и Западното Черноморие и Долния Дунав образци от IV-VI в. Най-застъпени са тези от керамичните образци с гребенчат орнамент.

С ранновизантийския период се свързват и неизвестни досега, но вече включени в научно обръщение метални украси от Маркели, най-общо датирани в периода V-VII, но основно в VI-VII в. Измежду тях са тока и накрайник.

Паралелно с регистрираната характерна за ранновизантийския период материална култура в Маркели се открива и твърде специфичната чрез своите характеристики метална пластика, свързана с прабългарите. Измежду находките са сребърен лят коланен накрайник от VI-VII в. и лята бронзова апликация с масковидна украса „хералдичен“ тип, отнасящ се към култура Сивашовка, датирана в VII в. Посочените два паметника могат директно да бъдат обвързани с прабългарския етнос и показват контакти (военни, културни) в района на Маркели преди създаването на Дунавска България.

8. Оперативните направления Анхиало – Варна и Маркели – Плиска между 681 – 811 г

Маркели има възлово значение в българо-византийските отношения от средата на VIII до началото на IX в. и трайно влиза във военно-политическите контакти между България и Византия. Без отчитането на този факт е невъзможно осмислянето на редица исторически факти и процеси, особено от времето на Първото българско царство. Този град е стратегически пункт по пътя Константинопол – Адрианопол – старобългарските политически центрове Плиска и Преслав – река Дунав. От средата на VIII в. той напълно контролира пътя между България и Византия. Гранично-местонахождение на Маркели е идеалното условие, което позволява на Византия до началото на IX в. да предприема преки настъпления през ниските източностаропланински проходи към столицата Плиска. От своя страна България се опитва да парира византийската инвазия още при Маркели. Именно затова топонимът Маркели е между най-често споменаваните във византийските източници град в Североизточна Тракия.

Плиска в Абобското поле е столичен център от VIII в., изграждан в края на VIII в. като нов град, където се премества и политическото средище, което води и до пренасяне на името. Павел Георгиев, опирайки се на редица изворови и археологически данни и мнения на изследователи, и след задълбочени анализи, счита че, старият политически център на българската държава е в Девненската низина в течение на около век след нейното създаване, по-конкретно в района на Варна. И други изследователи също стигат до изводи, най-общо насочващи, че Плиска в Абобското поле не е и не може да бъде първата българска столица (столичен аул) на Аспарух. Началото на това проследяване започва с мненията на Васил Гюзелев и Иван Божилов, за които столица почти до средата на VIII в. е Онгълът.

Тезите за или против Онгъла, Варна и Плиска като първи столични центрове ще продължават. Този въпрос обаче има пряко отношение към българо-византийските отношения – политически и най-вече военни, от средата и втората половина на VIII и началото на IX в., а изсяняването и ролята на българския държавно-политически център след 681 г. има конкретна релация с ролята и значението на заемащата най-важно място в тези събития крепост-град в Североизточна Тракия – Маркели.

На характера на крепостта Маркели през втората половина на VIII и началото на IX в. са посветени няколко изследвания.

Изворовите данни от VIII в., засягащи българо-византийските отношения, определено подчертават ролята на Анхиало и Анхиалския район както при редица военни сблъсъци, така и при политически контакти. От средата на VIII в. в българо-византийските военни и политически контакти ролята на Анхиало определено вече се заема от Маркели. Тоест, докато в началните десетилетия от създаването на Дунавска България българо-византийските контакти (независимо от това какви са те) основно се осъществяват в най-източните части – в района на Анхиало, покрай Черноморското крайбрежие и в най-крайните източностаропланински проходи, то от средата на VIII в. оперативното контактно направление е вече изтеглено по на запад и протича от имперския център Константинопол на север (най-вероятно Адрианопол) – Маркели – на север през Източностаропланински проход(и) – българския държавно-политически център. След като е достатъчно добре известна и ясна византийската политика по отношение на България и директните опити да бъде елиминирана последната дори чрез проникване в централното средище (опитите на императорите Константин V и Никифор I), то смяната на оперативно-стратегическото направление на византийските военни походи определено говори за промяна: изместване на българския държавно-политически център от изток на запад във вътрешността на държавата. За да се проследи целият този процес, е необходимо да се подчертае ролята на средновековните Анхиало и Маркели.

Византийските военни операции от VIII в. показват, че Византия търси директен удар срещу важен български обект. Изворите сочат и няколко контакта между България и Византия при Варна. Съществува пряка пътна връзка Анхиало – Варна, предопределяща византийската експанзия. В този контекст са и няколко похода по море срещу България, насочени към Месемврия като изходна база. Владеейки тази причерноморска зона и след като разполага с пълно военно господство над морето в тези няколко десетилетия, Византия си осигурява възможностите за бърз, внезапен удар през неособено труднопреодолимите и неви-

соки теснини на крайните части на Източна Стара планина. Така сухопътните операции имат сигурната и стабилна база на важните пристанища Анхиало и Месемврия – стратегически градове, значими епископски средища, а Несебър е и митница. Известно е значението, което империята отдава на Месемврия и Анхиало, но също така, че тяхното евентуално превземане от българите им осигурява свободно проникване най-малкото до Странджа. На този етап от изследванията все още не е достатъчно детайлизирана стратегическата пътна връзка Анхиало – Варна. Но съществуването ѝ не подлежи на съмнение и е подкрепено от безспорни нумизматични и сфрагистични данни.

След първо десетилетие – трета четвърт на VIII в. на мястото на релацията Анхиало – Варна през периода втора половина на VIII – първи десетилетия на IX в. на запад се появява ново направление Маркели – Плиска.

През 90-те години на VIII в. на Маркели вече се отдава изцяло ново значение от страна на Византия. Единственият граничен град, който в продължение на две столетия е пресечната точка на битки и походи между двете държави, се определя по наситеността му на споменаване в изворите – застрояването през юли 792 г.; битката на 20 юли 792 г.; опитът за реванш през 796 г.; походът на Никифор I от Маркели, искането за мир от Крум към Никифор, бягството на Византий от Никифор при Крум, Маркели като триумф на Крум.

Константин VI е направил опит да преобразува възловия град Маркели в база срещу вече утвърдения български държавно-политически център – Плиска (като изходна база за настъпление). Този нов момент е точно отчетен в началните стъпки на сериозната българска медиевистика.

Събитията от 792 г., 796 г. и 811 г., протекли в и край Маркели, го определят като най-значимия граничен обект за българо-византийските взаимоотношения в края на VIII - началото на IX в.

Безспорно византийските военни кампании от средата, втората половина на VIII и началото на IX в. имат за цел сърцето на българската държава – столицата Плиска. Ролята на граничната Маркели (град в пределите на Византия) е от изключително

значение и за двете държави – тя е в центъра на една своеобразна буферна (военна) зона. Владееенето на този на практика шлюз (мощна крепост, чието изграждане е изцяло съобразено не само със стратегически височини и видимост, но и с околния ландшафт – река, две блата: Карнобатското и Стралджанското; мост, гарантиращ единствената в много голям район пътна връзка на юг към Адрианопол и Константинопол и на север към Плиска, а по-късно и Преслав и река Дунав) от Византия означава директен достъп до източностаропланинските проходи и българските столици Плиска (или Преслав) и пълен контрол върху една огромна област. Владяна от България, осигурява широк периметър за свободно настъпление на юг в Тракия срещу Адрианопол и Константинопол и изолация от три страни (без морето от изток) на важните за Византия морски градове Месемврия и Анхиало. Акцентите на центрираната по отношение на Маркели политика и на Византия, и на България показват целта Плиска от страна на Византия или отстраняването на евентуалната опасност за българската столица и пренасянето на проблемите, колкото може по на юг, за България. Ако този хронологически по-късен период – средата на VIII и първите десетилетия на IX в., се приложи като еквивалент в политиката на двете държави за края на VII и до средата на VIII в., то това означава, че точно такава роля има връзката Анхиало – Варна. Това препотвърждава, че още от началната фаза на създаването на българската държава Византия насочва своите удари срещу политическия център така, както провежда неотклонно своята политика и през следващите десетилетия и векове. Т.е. периодът между 681 г. до първите две десетилетия на IX в. сочи византийско-български военно-политически отношения, протичащи в две направления: Анхиало – Месемврия – Варна и Маркели – Плиска. И когато в средата на VIII в. България започва подготовка за изграждане на нов държавно-политически център в Абобското поле, Византия при Константин V провежда своите операции вече в две посоки: и срещу дотогавашния аул, и срещу новото средище, но вече през западното оперативно направление Маркели – Плиска. Превантивната политика на Константин V срещу Плиска приема ясна и открита категоричност и през следващите десетилетия, тогава, когато тя

вече е българският държавно-политически център с походите и войните при Маркели и на север, осъществявани последователно и неотменно от Константин VI и Никифор I през 792 г., 796 г. и 811 г.

Ролята и значението на Маркели се развиват паралелно с израстването на Плиска като държавно-политически център, започнало в средата на VIII в. Нерядко именно историята на Маркели през Първото българско царство, събитията, в които Маркели участва неизменно (походи, военно-политически сблъсъци, войни, преговори), са точен индикатор за преобразуването на Плиска в столичен център.

9. Войните край Маркели

Край Маркели са проведени два директни военни сблъсъка – през 760 г. и юли 792 г.

Неуспешен за България е първият военен сблъсък от средата на VIII в. от поредицата походи на Константин V Копроним.

Но при втория сблъсък, на 20 юли 792 г., българският владетел хан Кардам печели блестяща победа над византийските войски, командвани лично от император Константин VI. Според византийския хронист Теофан Изповедник императорът „претърпял страшно поражение”.

Големият военен и политически успех на България край Маркели е засвидетелстван и в „Житие на Йоаникий”. В този текст е отбелязан опитът на българите да заловят с ласо жив императора. Изключително тежкото поражение на византийските войски представлява същевременно първият от двата най-крупни военни успеха на България през епохата на Първото българско царство.

Значението на блестящо спечелената през 792 г. война от българите проличава и четири години по-късно, когато Константин VI търси своеобразен реванш отново край Маркели, обръщайки се с покана към Кардам с думите: „Аз ще дойда при Маркели, а ти излез насреща”.

Именно Маркели е изходната база на грандиозния поход на император Никифор I Геник.

Глава II

Характеристика на старобългарските отбранителни съоръжения в Източна Стара планина между Айтоския проход на изток и Върбишкия на запад

В основата на предложената Втора глава на дисертационния труд стои въпросът, кога е била изградена старобългарската отбранителна система по Източна Стара планина от българите.

Естествено в разработването на този фундаментален въпрос не може да бъде подминато мнението на Петър Мутафчиев за ролята на Стара планина в българската история (Мутафчиев 1987, 60-89).

Поставената задача е изключително сложна и трудна най-малко по три причини. Първо - поради ограничените писмени известия. Тук следва да бъдат отнесени: сведението на Теофан Изповедник за поселването на северите от предната клисура на Верегава още след създаването на държавата (*Theoph. Conf.*, 32,264) и двете сведения от Патриарх Никифор, отнасящи се съответно към края на VII в., че българите, след като се укрепчили и усилили, започнали да опустошават земи в Тракия и второто от третата четвърт на VIII в., когато укрепчили мъчнопроходимите места на Източна Стара планина (*Niceph. Patr.*, 5, 286, 16, 304). Второ - особено важно е обстоятелството, че почти не са провеждани археологически разкопки. В противовес обаче на липсата на достатъчно разкопки има сравнително прилично количество движим археологически материал и възможност за анализиране на наличните крепостни и преградни съоръжения. В последните се отнасят както زمینите окопови, така и преградните, но също така и крепости, чиято долна граница е в ранновизантийската епоха (късноантичната), но след 681 г. са умело преизползвани от българите. Трето – само двама– трима са авторите, спрели се чрез археологически анализ на конкретни съоръжения или изказали общи археологически констатации. Затова е обърнато внимание на предварителните бегли разработки на малкото автори, работили по този въпрос: К. Шкорпил (Шкорпил 1905, 566), Ат. Караиванов (Игнатиев 1926-1927, 294), Александър Кузев (Кузев 1979, 25).

В политически план е подробно проследено кога би могла да бъде осъществена такава крупна отбранителна стратегия и причините за нейното изграждане.

Засегната е и темата за естествената българо-византийска граница, която винаги е билото на Източна Стара планина.

Детайлно са представени отделните фортификационни елементи, обхванати в единна интегрирана отбранителна система и инкорпорирането на вече наличните, но преобразувани от прабългарите ранновизантийски (късноантични) крепостни и преградни съоръжения. Анализът е изцяло върху наличния археологически материал: архитектура, керамика, металопластика. Тук се отнасят: Везенковската крепост „Голямото кале“ („Карадаа кале“), Рупченската „Асар баир“, „Калето въз кучките“. Във всички тях паралелно се открива както ранновизантийска керамика, която по своята хронология съвпада с керамиката южно пред (под) Източна Стара планина, така и много характерната за ПБЦ от целия този регион керамика от IX в.

Основният проблем може да бъде окончателно решен само чрез масирани и успоредно провеждани разкопки в няколко близки обекта.

Въпросът за „Еркесията“ е засегнат в изследването до толкова, че чрез вече редица археологически аргументи от няколко сондажа по окопа и паралели със землените съоръжения на Маркели да бъде представена ясната позиция, че „Еркесията“ трябва да се датира около края на управлението на Крум или началното на Омуртаг – т. е. изграждан е или в хода на войната между България и Византия, или непосредствено преди сключването на Сюлеймънкьойския мирен договор и поставя Византия пред свършен факт (Момчилов 1993 дис.; Момчилов 1999; Момчилов 2007, 209).

Дали българите са били в състояние да изградят с еднократни действия южна преградна система по билото и южните части на Източна Стара планина след 681 г.? Разгледани и анализирани (по наличните археологически материали) укрепленията по проходите на Източна Стара планина могат да бъдат изпълнени през 60-те години на VIII в. Те са инспирирани най-вече от

огромната за България заплаха, която представлява агресивната Византия по времето на император Константин V.

Обстойно са проследени извършените промени по източностаропланинските проходи, чието начало е поставено с тези по съвременния Ришки. Посочени са укрепленията (крепости и преградни съоръжения) както по Ришкия, така и по Върбишкия проход, които се отнасят към старобългарските фортификации. Така подобаващо внимание е отделено на:

-преобразуването и преизползването на крепостта „Асар баир”, на изграждането на преградната стена „Рупчос калеси” и второ укрепително съоръжение по долината на река „Каламар дере” в района на изчезналото село Рупча, западно от днешния Ришки проход;

-преобразуването и преизползването на крепостта „Калето въз кучките” и изграждането на най-мощния окоп в Източна Стара планина край крепостта в сърцевината на Ришкия проход;

-преобразуването и преизползването на крепостта „Голямото кале” край село Везенково и изграждането на преградата „Завой кале” по Върбишкия проход.

Така закономерно се стига до силното укрепяване на двете най-удобни за преодоляване трасета в Източна Стара планина по направлението Маркели – Плиска – тези по участъка Рупча – Риш и трасето на днешния Ришки проход (засяга южния му участък до и пред „Калето въз кучките”). Останалите два прохода - Върбишки (на запад) и Люляковски (Байрямдеренски), между Ришкия от запад и Айтоския от изток са твърде особени. От една страна, Върбишкият е отстоящ доста по западно от директното трасе срещу Плиска и изобщо не може да бъде толкова стратегически, както приемат немалко автори, а от друга, е и доста по-тежък за преодоляване поради по-голямата си височинност и денивелации. От своя страна, Люляковският (проходът между днешните села Люляково – Поляците) макар и с много късо трасе е крайно неудобен за преминаване поради разлатостта на Източна Стара планина.

Така според мен българската държава провежда една отбранителна поетапна стратегия. Започва с укрепването находите, през които директно е застрашавана Плиска, а именно с

Ришкия и прохода Рупча – Риш, и едва след това се укрепва другият важен, но в случая вече не толкова стратегически Върбишки проход. Атакуващите действия на Константин V показват, че въпреки определените негови успехи – особено тези от 774 г., като цяло той не успява да съкруши старобългарската отбранителна система. Това го принуждава на няколко пъти да използва и прилага комбинирани (двойни) удари по море и суша. Фактът, че след 774 г. той вече не успява да преодолее Източна Стара планина (т.е. българите са взели мерки и са заздравили отбраната си) налага императорът да търси варианти да заобиколи старобългарската укрепителна система. Точно в такава посока следва да бъдат обяснявани и комбинираните удари и битката чак край Литосория.

Така изразът у Патриарх Никифор: „... те пък укрепиха мъчнопроходимите места на своята планина” (*Niceph. Patr. 16, 304*), получава друго тълкуване – означава по-всеобхватна дейност на българите по укрепяването на възможните проходни участъци по Източна Стара планина. Именно прилагането на такава стратегия от страна на българската държава е впечатлило и хрониста, и императора Константин V, в чиито действия се открива и установява отзвук от изпълнените фортификационни действия по Източна Стара планина.

Глава III

Люляковският (Байрямдеренският) проход – един малко разработван средновековен проход в Източна Стара планина

Един важен през Средновековието, но пък почти неразработван и неизвестен в науката проход в Източна Стара планина, е разположеният между днешните села Люляково (Айтоско) на юг и Веселиново (Смядовско) – на север. Неотдавна именно заради „изпадането му” от научната литература представих няколко поредни публикации.

В по-ранни разработки и в последвалия коментар използвам наименованието “Веселиновски проход”, което всъщност не е съвсем прецизно. Днес под “Веселиновски проход” се разбира теснината между село Веселиново (старо име Байрям дере) и

Смядово – т. е. проходът на север от село Веселиново. Тук, правейки едно сравнение с Ришкия проход, трябва да се отбележи, че съвременният Веселиновски проход носи името си от своята най-южна точка - Веселиново, докато примерно съседният му, западен и най-известен Ришки, пък е наричан така по най-северно разположеното селище. Наименованието “Веселиновски” е по-скоро технически термин. В по-ранните публикации той е наричан “Байрямдеренски” – по старото име на днешното село Веселиново, а именно Байрямдере. Но тук има една съществена особеност – в миналото под “Байрямдеренски” проход се разбира пътната комуникация между южните части на Източна Стара планина в района на село Люляково (старо име Кереметлик) и със северен край на село Веселиново (Байрям дере). Но и в този случай наименованието е *terminus technicus*. Считаю, че със същото основание би могло да се въведе и наименованието “Люляковски проход”.

Първият, обърнал досега внимание на важното значение и възможностите за пътни комуникации по това направление и въвел наименованието Веселиновски проход в посочения по-горе обхват в научната литература, е В. Аврамов.

Имайки предвид ролята и значимостта на Веселиновския проход през Средновековието, съвсем обясним е проявеният от мен стремеж, той да заеме полагаемото му се място в научната литература. Още повече, че определено този район е свързан с възлови за българската средновековна история събития. В хода на изложението ще включва паралелно посочване на едноименни по звучене и по същностни характеристики топоними от коментирания проход с такива от западно разположения и най-популярен Ришки проход. В никакъв случай както езиковата идентичност, така и орографските белези и развитите върху тях археологически структури не следва да се приемат като случайност, и не би било неточно да се говори за топонимична идентичност.

В началото на прохода от западната му страна остават двете най-източни крепости на ръта: “Калесарджа” – “Голямото кале” и “Малкото кале” над село Люляково.

На около 7 км северно след с. Рупча (Малка Рупча) пътят достига до едно от най-внушителните укрепления в целия изс-

ледван регион – крепостта на хълма “Хасаря” на 647,5 м надморска височина (на 2 км западно от изчезналото вече село Звезда), и заобикаляйки го от изток-североизток, продължава на север. Ролята, която изпълняват “Голямото кале” над село Везенково за Върбишкия проход, крепостта на “Асар баир” и донякъде “Калето въз кучките” за Ришкия, тук е възложена на “Хасаря”. Посочените укрепления, изградени върху възможно най-доминиращите височини и същевременно в сърцевината на проходите, така, както е при “Голямото кале” край Везенково за Върбишкия, “Асар баир” за Ришкия и Хасаря за Байрямдеренския, имат решаваща роля за защитата и контрола им.

Най-странното в случая е, че такава мощна крепост като “Хасаря”, изградена на възможно най-възловото място в прохода, е почти неизвестна до момента.

В най-значимия и стратегически обект „Хасара” („Хасаря”) по трасето на пътя Люляково – Поляците във вътрешността на крепостта най-масово откриваният материал е ранновизантийската керамика. Този доказателствен материал показва без никакво съмнение съществуването и използването на тази ключова крепост в сърцевината на Люляковския проход през ранновизантийския период. А керамиката от XI-XII в. показва, че войните от XI в. на Алексей Комнин отново реанимират стари оперативни военни линии в Източна Стара планина.

Населението от околните села – Люляково, преселници от Звезда, Планиница, днес говорят за ”Байрямдеренски” (разб. Веселиновски) проход и път, използван до неотдавна. Пътят продължава в северна посока и преминава източно покрай височината “Дебелец”. Наличието на топонима “Дебелец” северно от хълма “Хасаря” налага един успореден поглед към топонимията в съседния западен Ришки проход.

Преминаването става от юг покрай „Хасара” (извисена доминираща височина с мощна крепост в най-високата ѝ част), продължава източно покрай най-голямата тук височина „Дебелец” (надморска височина 695,4 м) и все в северна посока излиза юг-югозападно под съвременното село Поляците (старо име Бекчи).

Южно и югозападно под село Поляците се простират три масивни издължени (изток – запад) възвишения, част от същинска Стара планина. Известни са на местното население и на населението от Рупча и Люляково като „Коджа капа” и „Кючук капа”. По тях има сериозни преграждения срещу северен неприятел. От ранновизантийския период има постъпили монети от императорите Юстин I, Юстиниан, Юстин II, Тиберий. Открива се ранновизантийска керамика, както и метални находки, между които така тип „Сучидава” (токите от типа „Сучидава” се датират от втората половина на VI до началото на VII в.).

Ранновизантийските материали от съоръженията „Коджа капа (капъ)”, „Кючук капа (капъ)” - керамика, монети от VI в., токята тип „Сучидава”, се свързват в един контекст с мощната ранновизантийска крепост „Хасаря” и с характерните за нея градеж и керамика от същия период. Това позволява да се реконструира един неразработен в науката средновековен път през Източна Стара планина.

Възниква същественият въпрос – как става преодоляването в тази част на Източна Стара планина? Разлатата и нагъната на множество възвишения тук Стара планина (коренно различаваща се от по-западното си продължение) е преодолима, но чрез доста по-заобиколни и обходни пътища. Спокойно може да се отчете, че в Източна Стара планина няма друг проход с изградена толкова мощна южна отбранителна полоса, част от който е стратегическата крепост „Хасар баир” (=„Хасара”) край с. Звезда.

Изясняването на ролята и значението на Люляковския („Байрямдеренския”) проход в няколко исторически периода и неговото в никакъв случай не по-маловажно значение примерно от днешния Ришки проход в Средновековието се установява чрез разработването на следните въпроси:

1. Ролята на Люляковския проход през периода на ПБЦ

Считам, че тезата за движението на императорската армия по направлението Маркели – Плиска през днешните села Съединение – Люляково (старо име Кереметлик) – Рупча (Малка Рупча) – на север към землищата на селата Веселиново (старо

име Байрям дере) и Поляците (старо име Бекчии) – източно-югоизточно от Веселиново към Поляците, е добре аргументирана.

Отчитам и логическия извод на В. Аврамов, който макар и да не е посещавал района, много точно определя наличието тук на възлово укрепление – такова, каквото при моите проучвания се оказва именно мощната крепост “Хасаря” (=“Хасар баир”). Сравняването на пътищата и разстоянията показва, че преминаването през този проход е и най-късият и директен подход по направление Маркели – Плиска.

2. Въпросът за средновековния град Голое

Има наложено мнение в българската средновековна историопис, че Голое всъщност е днешното Лозаревско “Градище”. Доста ранна е историята на локализирането на известното средновековно средище в района на село Лозарево и се свързва с проучванията на Атанас Игнатиев в местността “Градището” край Лозарево. Там той доста неубедително локализира Голое при Лозаревското “Градище”. Тази теза се приема безрезервно и по-късно – примерно в многотомната “История на България” (История на България 1982, 492, 494), както и от редица автори.

В по-ранни мои изследвания аргументирано оспорих тази локализация.

От средата на XI в. Голое става известно средище по сведенията на Скилица-Кедрин и Ана Комнина във връзка с войните на Византия срещу печенегите и куманите. През XII в. Голое е включена като епископия в Хемимонтска епархия в епископските notiции на Darrouzes, което засега е все още малко обяснимо. Голое е споменат още два пъти в писмените извори. Веднъж, шест десетилетия по-късно, от арабския географ Ал-Идриси, и втори път (вече последен), но под името Голуйе и то доста по-късно - през XVII в., като селище в Шуменска кааза.

С определена гъстота от по няколко крепости, селища и пътни участъци по долината на река Луда Камчия се характеризират и южните подножия на Върбишкия (в землището на днешното село Везенково) и Ришкия (по направление Подвис – Рупча) проход, но те се състоят от по няколко обекта, докато сре-

дищният възел Люляково-Съединение-гара Завет със своите над двадесет многопластови, няма аналог. Това дава достатъчно основание да се сравняват южните подстъпи на трите най-експлоатирани през Средновековието източностаропланински прохода – Ришки, Върбишки и Байрямдеренски.

Съображенията ми за локализирането на Голое тук - в този без аналог в Източна Стара планина укрепен и многопластов пътен възел в южното подножие на Веселиновския проход, са:

1) наличието на повече от 22 средновековни обекта - крепости, селища, църкви, участъци от средновековни пътища, прегради, изобилстващи с археологически материал не само от ранновизантийската епоха, но най-вече от XI-XII и XII-XIV в., за разлика от Лозаревското “Градище”, където преобладават римски и ранновизантийски материали;

2) наличието на едноименно селище през XVII в. в Шуменска кааза и то на границата между Карнобатско и Шуменско (защото при положение, че Голое е до Лозарево, то би било почти в центъра на Карнобатска кааза, а всъщност според османотурските документи от XVII в. се установява, че е разположено в най-североизточната му периферна част);

3) важният стратегически път под “Малкото кале” (на 1,5 км северозападно от с. Люляково), вклиняващ се във Веселиновския проход на Източна Стара планина;

4) географското месторазположение на няколкото средновековни укрепления от XI-XII в. по оста Съединение - Люляково (особено “Малкото кале”) - докато Лозаревското “Градище” е в подвисочинен равен терен, изцяло характерен за римски пътни станции, то разположението на няколкото укрепления (две над днешното село Съединение – крепостите “Кайряка” и “Манастира”, и двете над село Люляково – “Голямото кале” и особено “Малкото кале”) на южния изход (вход) на Байрямдеренския проход на стратегическа височина, част от естествен мощен планински масив, напълно отговарят на изворовото сведение, че Алексей I Комнин прекарал една нощ на възвишение над Голое.

5) откритият в южната част на Байрямдеренския проход в землището на село Люляково печат на Лъв Никерит. Печатът на Лъв Никерит е категорично археологическо свидетелство, тъй като

той е както пряк участник във военните събития от 1087 г., така по-късно и дук на Паристрион (управител на България).

И още една особеност – тази локализация кореспондира също така и на директната връзка Голое – известният по изворови сведения средновековен проход Сидера. Считам, че Сидера се препокрива отчасти със съвременния Ришки проход (поне в дефилето покрай река Железна) около укреплението “Калето въз кучките”.

Представеното дотук за често срещания в изворите средновековен град Голое и различно от досега съществуващото виждане за локализацията му подчертава значението му като изходен южен пункт, град, в непосредствена близост с придружаващия го в хрониките топоним Сидера, което налага и нов поглед към проходите в Източна Стара планина. А така неизбежно се стига до връщането към един позабравен и малко изследван през последните десетилетия източностаропланински проход – Байрямдеренския. Реанимирането на Байрямдеренския = Люляковския проход е необходимото условие българската историческа наука да е в състояние да изясни най-малко две значими събития в средновековната ни история: един от най-важните аспекти от похода на император Никифор I Геник в 811 г. – къде той преодолява с армията си Източна Стара планина, и малко по-късни събития от XI в. - войните на Византия през XI в. с печенегите и кумани.

Изнесеното дотук показва, че византийската военна машина борави добре с източностаропланинските проходи и теснини и не се притеснява да ги използва, често търсейки изненади. И това се случва през XI в. Защо тогава този важен проход – от Люляково на север, фланкиран в южния си край от множество (не отделни) мощни укрепления, в който специално е изградена внушителната крепост „Хасара” („Хасаря”) и то точно от византийските стратегии, да не е един от възловите?

И след като безспорно тази ранновизантийска крепост има своето начало преди основаването на Дунавска България и явно със своето стратегическо местоположение е играла значима роля в Източна Стара планина и нейните проходи, и след като по археологически данни е сериозно експлоатирана и през XI в. и то

именно във връзка със серия от военни събития, защо това да не се е случило и в началото на IX в. ?

И днес преодоляването на разстоянието между Малка Рупча (като най-южен населен пункт – в района на с. Звезда няма жители, а пребивават временни животновъди) – село Поляците е за време от около 3 часа пеш. Естествено след основния южен пункт - Люляковското „Малко кале“, най-изявена роля заема емблематичната крепост „Хасара“. Времето за преодоляване на разстоянието от „Хасара“ до село Поляците е в рамките на около 2 часа. Разстоянието село Люляково („Малкото кале“) – Рупча – Звезда („Хасар баир“) е в рамките на около 7 км и се изминава за около 1½ час. Преодоляването на Източна Стара планина в частта село Звезда („Хасар баир“) – село Поляците е свързано с големи заобикаляния.

След Поляците ландшафтът изцяло се променя - на север към Медовец, към селата Желъд и Бял бряг и долината на река Голяма Камчия, североизточно към Лопушна, на запад до Веселиновския проход и Смядово има само едно възвишение с надморска височина от около 410 м. Всички други възвишения са средно по около 250 м (с изключение на тези на запад, разположени плътно източно покрай Веселиновския и оформящи го). При този ландшафт няма нито една причина, заради която византийската армия да може да бъде спряна до Плиска и то още повече, след като е преодоляла с успешни боеве теснините на Източна Стара планина и е разбила преден елитен български отряд.

Все в северна посока пътят продължава през землището на село Лопушна (Дългополска община). Сегашното село е разположено на река Токатдере (Коджа дере), приток на река Голяма Камчия. То е в обсега на Котленско-Върбишката планина, в Източна Стара планина, на височина между 100-150 м.

Част II

Функциониране на старобългарската отбранителна система в Източна Стара планина от края на VII до началото на IX в.

Глава I

Византийските военни кампании срещу България през VIII в.

Един от най-интересните въпроси, стоящи в основата на дисертационния труд е за същността и функционирането на старобългарската отбранителна система по Източна Стара планина, но неговото осветляване се обяснява чрез византийските военни кампании, като се започне с тези от VIII в.

Войната в 708 г. от началото на VIII в. край Анхиало, остава изолиран случай по отношение на възможността да бъде коментирана източностаропланинската отбранителна линия.

Изцяло обаче нов момент вече е управлението на император Константин V (741-775 г.) и неговата крайно агресивна политика по отношение на България. В 765 г. той достига Верегава – проходът между селата Рупча – Риш (Момчилов 1999; Момчилов 1997, 106-130), но битката там е спечелена от българите.

Следващото действие на император Константин V срещу България в 764 г. е особено успешно за Византия и е първата проява на проблем относно функционирането на южната старобългарска система. Свързано е с успешното отвлечане на княза на северите Славун. До този момент (764 г.) Славун не само „храбро отбранявал проходите, но и вършел много злини на византийците в Тракия” (*Theoph. Conf.* 47, 272). Тази успешна византийска акция всъщност е първият пробив на отбраната по Източна Стара планина. Тази успешна за Византия военна операция не остава подмината от медиевистичната литература. Васил Гюзелев я определя като ход, с който „бил нанесен удар с голямо значение върху изградената отбранителна система в Българското ханство, в която славяните играели основната роля” (Божилов, Гюзелев 1999, 117). Ролята на славяните не е предмет на коментар, но последните тенденции съвсем не определят северите като славяни и все по-настойчиво се пише за тях като за готи. Този пробив е пръв, но впоследствие ще се окаже, че той съвсем не е прецедент. Защото пак през същата 764 г. в поредния си поход император Константин V „...като намерил клисурите без стражи, ... навлязъл в България чак до Чика. И като хвърлил огън в аулите ...” (*Theoph. Conf.* 47, 272). Този пореден и то само в рамките на ня-

колко месеца успех на Константин V показва безспорни и съществени слабости в южната българска отбранителна система. И ако приемем мненията на някои наши автори, че славяните охраняват проходите, анализите по отношение на техните възможности за изпълняване на тези функции следва да са доста негативни и дали точно това не са причините за поредицата византийски пробиви.

При следващата си военна кампания, тази от 766 г., императорът опитва двоен, комбиниран удар – по суша през Верегава и по море. Имал съм възможността да защита и аргументирам позицията, че Верегава е проходът между селата Рупча и Риш и това е възможно най-късото и директно преодоляване на Коджа Балкан (Матор планина, известна в тази си част като Голяма Карнобатска планина). Нов момент при този поход е, че събитията трябва да се свържат с новото оперативно направление Маркели - Плиска, което Византия вече въвежда. Явно от началото на втората половина на VIII в. това се дължи на релацията Маркели – Плиска – на преобразуването и израстването на Плиска като столичен център (Момчилов 2007а, 57-65). Установява се и една закономерност на походите на император Константин V. Те се провеждат в две основни направления: едно – Верегава, и Чика и второ - Анхиало и Месемврия.

И точно в тези силно конфронтационни българо-византийски взаимоотношения хронистът Патриарх Никифор пише, че българите „укрепили мъчнопроходимите места на своята планина” (*Niceph. Patr. 16, 304*).

През 774 г. Константин V отново подготвя комбиниран по море и суша удар. Интересен е епизодът, че през есента (месец октомври) на същата година (774 г.) той удържал победа над българите при Литосория и триумфално се завърнал в Константинопол (*Theoph. Conf. 50, 274-275*). При положение че бъде прието мнението на В. Гюзелев, че Литосория се локализира в района на Сините камъни край Сливен, събитието би могло да бъде тълкувано по много интересен начин. Т.е. все още източностаропланинската старобългарска укрепителна система остава преграда за Византия, защото независимо от сериозната военна загуба за България при Литосория, независимо също така че Телериг е изпратил 12 000 български отряд срещу Верзития с което значително е

отслабил българските военни сили, императорът не се решил да продължи похода си през Източна Стара планина.

От средата на VIII в. изцяло вече се променят ролята и значението на Маркели. Те се развиват паралелно с израстването на Плиска като държавно-политически център и индиректно точно историята на Маркели през ПБЦ са точен, съвременен от средата на VIII – началото на IX в., писмен и археологически източник за преобразуването и израстването на Плиска в столичен център (Маркели 2007а, 58-65). Не е никак случайно, че едно от най-яростните сражения – това на 20 юли 792 г., се разгръща именно при Маркели. Всъщност това е и най-крупната българска победа над византийските войски в езическия период на България.

Две са целите на Кардам за предизвикването на войната край Маркели:

1) Пробив на юг и изнасянето на войната по-дълбоко във византийска територия. Маркели е най-южната точка, при която в VIII в. се провеждат военните сблъсъци. Примерно доста по на север и в близост до византийско-българската граница и българската държава стои Анхиало.

2) Втората причина трябва да се разглежда именно в контекста на състоянието и функционирането на източностаропланинската старобългарска укрепителна система. Смятам, че именно поради посочените по-горе слабости и пробивите в нея българският владетел Кардам се стреми да изнесе войната на юг и да не допусне византийците за пореден път (трети поред) да достигнат източностаропланинските проходи.

Затова за мен трябва да се търси пряка връзка на византийските военни кампании срещу България от VIII в. с походите на императорите Никифор Геник в 811 г. и на Йоан Цимисхи в 971 г. Точно връзката между на пръв поглед различни по характеристиките си и във времето, и в историческата ситуация военни походи позволяват да бъде изведена допирна точка. Походите и на Никифор I, и на Йоан Цимисхи следват една вече наложена традиция, чиято основа прокарва Константин V. Император Константин V поставя началото на успешното поетапно пробиване на южната старобългарска отбранителна система, която е най-

сериозното препятствие пред столицата (първоначално Плиска, а впоследствие и Преслав), за да се стигне до елиминирането ѝ съответно през 811 и 971 г.

Така вече византийските военни антибългарски кампании от средата и втората половина на VII в., допълнени с походите от 811 и 971 г., трябва да се разглеждат в медиевистичната литература по начин, различен от досегашните интерпретации. Ясно е, че дори много силната при Константин V Византия все още не е в състояние окончателно да преодолее старобългарската източно-старопланинска защитна система. Затова и използваният стратегически и тактически арсенал от страна на императора включва разнопосочни действия и удари: както директни (примерно срещу Верегава), така и обходни (при Литосория), така също и комбинирани (военноморски десанти при Анхиало и Месемврия и сухопътни армии). Широк е периметърът на военните действия (и удари) на император Константин V – разтворен е като ветрило с размах на повече от 100 км (от Анхиало и Месемврия на изток до Литосория на запад). Но всичко това показва, че Византия все още не успява да преодолее българската защитна линия, а България съумява въпреки допуснатите пробиви да парира и ограничи византийския натиск.

Ситуацията, в която протича втората половина на VIII век, следва да се разглежда като изключително противоречива и двойка по отношение на византийско-българските военни конфликти и функционирането на южната отбранителна линия на България. От една страна, множеството агресивни действия на Константин V да сломи България чрез разнопосочни стратегически военни кампании (дори и чрез комбинираните по море и суша) показват, че все още старобългарската укрепителна система действа и респектира Византия. От друга страна обаче, в най-укрепената гранична зона на България – тази по Източна Стара планина, са извършени пробиви и то въпреки комбинацията между естествените природо-географски дадености, изградените старобългарски фортификационни съоръжения (прегради, валове, крепости) и високото ниво на военна подготовка на българската войска. Или пък тук излиза като подвъпрос дали охраняващите проходите славяни (така, както приемат редица автори) притежа-

ват изобщо необходимите военски качества да обезпечават сигурността на столицата и държавата.

Частичните успехи на Византия през VIII в. и двата най-сериозни пробива - в 811 г. и 971 г., когато съответно последователно са превзети и двете български столици Плиска и Преслав (не включвам спорното влизане в Либа=Лима на император Никифор I през 809 г., което още повече утежнява картината), показват, че като цяло ПБЦ с някои изключения не съумява да осигури абсолютно ефикасно противодействие срещу византийската военна машина.

Глава II

Походът на Никифор I Геник в България от 811 г. – предизвикателствата по направлението Маркели – Плиска

Именно походът на император Никифор I в 811 г., особено успешен в първата фаза и фатален и за императора, и за Византия във втората, е онази най-ярка военна демонстрация чрез която се илюстрира ненадеждността и неефективността на старобългарската източностаропланинска отбранителна система.

I. Спорни въпроси:

Въпросът за грандиозния поход е недостатъчно добре разработен в българската медиевистика. Не могат да бъдат приети за изяснени редица елементи от това събитие. Походът от 811 г. е фундаментален аргумент относно военните възможности на България да предотврати пробив от страна на Византия през нейната най-укрепена и най-мощна фортификационна линия на целия Балкански полуостров – тази по Източна Стара планина. Всички пропагандни опити за други тълкувания не издържат на фактите – четири или пет (ако приемем и превземането на Либа=Лима през 809 г.) крайно сериозни и ефектни византийски военни успеха, с две последователни превземания на двете по-редни български столици.

Много въпроси от и около похода могат да бъдат окачествени като спорни, но между тях се открояват:

1. Действал ли е мирен договор между Византия и България до нахлуването на Никифор I?

С голяма вероятност може да се допусне, че Крум е нарушил действащото мирно статукво, фиксирано след събитията от 90-те години на VIII в. След 796 г. няма индикации за агресивна византийска политика по отношение на северния ѝ съсед. Затова никак не звучи странно известието: „А защото известният Крум, владетел на българите, след като нарушил договора, който те били сключили с ромеите...” (Асеманий 1987, 104-105).

2. Откъде започва България (къде е българо-византийската граница до месец юли 811 г.)?

Откъде започва България – или къде е българо-византийската граница до месец юли 811 г. и какво се разбира под израза: „На 20 юли той навлязъл в България” (*Theoph. Conf. 61, 281; Scyl. – Cedr., 63, 224-225*)?

Уточняването на българо-византийската граница в навечерието на войната от 811 г. стои в пряка връзка с датирането на похода – неговото начало, преодоляването на Източна Стара планина, боевете и превземането на Плиска, подготовката на Крум за контраудар и финалът на 26 юли. Няколко от авторите, работили по проблема 811 г., също обръщат внимание на българо-византийската граница и правилно отчитат, че само след нейното точно установяване е възможно по-детайлното проследяване на похода.

Предложен е един подробен аналитичен преглед, от една страна, на мненията на множество изследователи (историографски преглед, обхващащ времеви период повече от 100 години), от друга, очертана е реална топографска картина, а от трета – първите две са пречупени през призмата на наличните археологически свидетелства. Привлечени са всички известни и познати на автора археологически свидетелства – керамика, крепости и преградните източностаропланински съоръжения, върху които протича коментарът за разположението на българо-византийската граница. Няма как да не бъде обхванат и граничният окоп Еркесия.

Две са възможните заключения: 1) че българо-византийската граница е на юг от Източна Стара планина – т.е. част от Северна (Североизточна) Тракия е българска; 2) че тя е по билото на Източна Стара планина.

В контекста на коментарите и анализите стои и граничната крепост Маркели. Не можем да пропуснем израза на Теофан Изповедник, че „...тази крепост се намира най-близо до българите”. Внимателното вникване дори само по писмени свидетелства във военно-политическите събития на VIII в. задължава като византийски зони категорично да бъдат определени Маркели, Акве калиде, Анхиало и Месемврия. Дори и обект като Маркели с особен статут също трайно се оказва във византийско владение, макар и като част от една по-обхватна буферна или военна зона. А когато решим и от „Загора” извадим тези посочени по-горе градове, то какво би останало от евентуална българска територия. Когато обаче включим основно и археологическите данни, картината става прекалено пълна и ясна. Укритото златно монетно съкровище от седем византийски монети (1 бр. на Константин IV Погонат и 6 бр. на Юстиниан II Ринотмет) във византийската баня на Акве калиде категорично сочи византийската принадлежност на този обект в началото на VIII в. и то след 705 г., когато би трябвало тази територия според някои наши изследователи вече да е била българска. Това обстоятелство е още един аргумент в защитаваната от мен теза в продължение на две десетилетия, че присъединяването на земите южно пред Източна Стара планина е едва след 812 г. Това, както и че и Анхиало, и Месемврия са византийски владения (използвани като основни ударни бази на византийската агресия срещу България), по брилянтен начин се проследява в последвалите няколко десетилетни войни между България и Византия (Момчилов 2007а, 58-65).

Че териториите южно пред Източна Стара планина не са в пределите на българската държава и че границата трябва да се разглежда като качена по билото на Източна Стара планина, показват и останалите археологически резултати. В целия Карнобатски и Сунгурларски (днес) район, в Айтоско няма откривани археологически материали, които биха могли да бъдат свързани с прабългарска (старобългарска) култура от VIII в. Абсолютно свързани с византийската култура са както архитектурните градежи, така и всички други откривани материали от VIII – началото на IX в. на Маркели. Абсолютно идентични като резултати – т.е. изцяло свързани само с византийска култура са и тези от ар-

хеологическия обект Акве калиде – Термополис. Материали, свързани със старобългарска култура – в случая старобългарска керамика с врязана украса и излъскани ивици – се отнасят най-рано към средата на IX в.

3. Какви са количествата и съставите на византийската и на българската армия?

Безспорно големият количествен състав на византийската армия е впечатлил съвременниците на събитието. Най-общо в българското обществено пространство е придобила гражданственост една армия между 60 000 – 80 000 души. В същото време много по-малко внимание се обръща на качеството на състава.

Преплитат се опитите на историци и псевдоисторици да подменят запазените писмени сведения, изворите се „разчитат“ в удобна за национализма платформа, като се подминават и negliжират сведения от доказано обективни източници.

Въпросът е изключително теоретичен, но осветляващ една много спорна теза в българската историография. Губи ли България две армии: една - от 12 000 (15 000) души по билото на Източна Стара планина, и втора - от 50 000 души пред Плиска?

Коментирани са изворите сведения за военните възможности на Византия и на България. Привлечени са и допълнителни данни за състоянието и на римската армия, и на византийската, и на българската от VIII в., както и военните възможности на България примерно в последната четвърт на XII в.

Безспорно няма как армиите - и византийската, и българската, да бъдат определени точно. Сравненията показват едни приблизителни данни за възможностите на Византия (безспорно по-големи) и тези на България. Показват обаче и нещо много важно, също внимателно избягвано от нашите историци. От една страна, неприемането, че Византия се е справила с две български армии. Това обаче е факт не само защото е отразено в сериозни наративи, а защото, от друга страна, се потвърждава индиректно в събитията след 26 юли 811 г. Че Византия е решила първата фаза на войната безапелационно, едва ли някой сериозен изследовател би отрекъл. Но съществен момент е, че след победата на 26 юли 811 г. българската армия не преминава веднага в настъп-

ление – това се случва едва през следващата 812 г. и означава само едно – войната и византийската военна машина са обезкървили България и е необходимо немалко време тя да се възстановява, щом не е в състояние да се възползва от забележителната си победа.

4. На 26 юли Крум разбива цялата византийска армия или само императорския отряд?

Противоречиви са писмените сведения, противоречиви са и интерпретациите върху тях. Така се оформят основно две тези: 1) че Крум напада само императорския отряд (царския стан, царя, императорската шатра, шатрата на Никифор, свитата на Никифор, императорския отряд); 2) че напада и унищожавя цялата византийска армия (сведението на Николай Студит, че без малко цялата ромейска войска заедно с император Никифор щяла да погине; или пък Крум настъпил още през нощта срещу стана на ромеите, а Никифор станал жертва на меча и с цялата си войска паднал в плен), Хипотезите се простират от разбития и почти избит императорски отряд (с отделни изключения, но не какви да е – спасили са се Ставракий, Михаил и др.) до разбиването на цялата армия.

Ясно е, че главният удар на Крум е нанесен върху императорския отряд (императорския шатър). Житието на Николай Студит с израза, че цялата ромейска войска е щяла да загине, допълва картината, от която се установява, че византийската армия е разгромена, разбита и разпиляна, но част от нея се е спасила, но то е важно, защото Николай Студит е пряк участник във войната и остава жив. Фактът, че дори от императорския отряд има спасили се видни византийски аристократи и между тях са не кои да е, а синът на Никифор I Геник - Ставракий и зетят на императора – Михаил (и двамата бъдещи императори), показва, че дори най-видните сановници след императора се спасяват от фронталния срещу императорския шатър български удар, а обстоятелството, че те са се изтеглили и от България (макар че Ставракий е ранен) означава, че съвсем не само те са оцелели от императорския отряд, а са били и съпровождани както от военни части, така и от отделни воини.

Разпръскването и дислоцирането на частите от византийската армия на няколко отделни места позволява на определен брой военни да се спасят.

Този въпрос бих искал да завърша с извода на Йордан Венедиков: „Ако вникнем добре в казаното от Теофан и преповторено от Анастасий в латинския му превод, ще видим, че той ни предава само поражението на императора и неговата гвардия...”, и че „останалите войски не са удостоени с такава чест”.

5. Къде е разбита византийската армия?

Няма как да бъдат разглеждани авторите, приели, че Никифор не е завоювал Плиска, и тези, които търсят мястото на генералното сражение от 26 юли на различни места (от Южна България до Мадара).

Основният проблем идва от сведението, че Никифор се канел да тръгне за Сердика – сведение, създадо поредното противоречив у изследователите. Повечето от тях са впечатлени и се ориентират към източностаропланинските проходи. Последните са основно представени от Върбишкия, Котелския и отчасти Ришкия. Допълнително тук са добавяни в различни по-късни моменти като възможни места и Дивдядово, Чаталар, Кюлевча, районът между Смядово и Бял бряг, Търговишко, Търновско.

В този широк диапазон не може да бъде подминат масовият гроб от Кюлевча. Няма съмнение, че той е свързан с войната от 811 г., но моето скромно мнение е, че той е по-ранен етап от войната – обяснява се с нахлуването на византийските войски срещу Плиска и проведената там битка, а не с разгрома на Никифор.

Някак си без отзвук остана едно друго интересно мнение – това на Евгени Дерменджиев, че битката се е провела на слива на реките Янтра и Росица. Според мен то трябваше да предизвика оживена дискусия, но до такава не се стигна и донякъде бе последвано само от една публикация (тази на Камен Станев).

Нямам за цел, но също така и съвсем не мисля, че уточняването мястото на битката от 26 юли 811 г. е най-важният проблем в медиевистиката ни. Но този нерешен въпрос е определящ показател за нивото на историографията ни. Защото практически никой от занимавалите се изследователи, с изключение на В. Ав-

рамов, няма цялостен поглед върху характеристиките на ландшафта по проходите на Източна Стара планина.

За 130 години нито един от пишещите за византийската катастрофа не е провел пълно теренно изследване: не всички проходи (те съвсем не са само Върбишки, Ришки, Котелски и Айтоски); не възможните трасета на пътищата от ПБЦ; не съществуващите и функционирали крепости и селища от VIII в.; не всички открити движими археологически (и нумизматични) материали от VIII в. (от фондове на музеи, сбирки, частни колекции); не цялата топонимия; пълна географска характеристика – изследвания на състоянието на горите и водите през периода на Първото българско царство. И вместо да се появи поне едно аргументирано и завършено изследване, което да се опира на доста оскъдните наративни данни, се стига едва ли не до надпревара на системно преписване и преповтаряне на трафарети в един патетичен и приповдигнат стил. Това превръща в безсмислено упражнение всеки един опит на който и да е историк или военен. Тъй като съвсем не съм безразличен към един от най-славните бойни моменти в историята на средновековната българска държава и официално на конференция съм изразявал мнение, то преди да се стигне до конкретна теза, трябва да се отговори на няколко въпроса: 1) какво разбират авторите под „Върбишки проход“ (защото същинският участък западно от Везенковската крепост на юг и до Върбица на север е доста широк и тук е невъзможно да бъде затворена елитна армия като византийската)? 2) какъв би бил водният стълб на Тича в средата на най-горещия месец на годината – юли, и дали въобще в средата на лятото тази река би била сериозна военна преграда пред елитни византийски части, пък били те подложени на стресова ситуация, имайки предвид отряда на император Никифор, където е и личната гвардия? И всичко това да се изчисли в контекста на разполагането на дните от похода в синхрон със сведението дали император Никифор е тръгнал към Сердика, или не.

Защото в противен случай нивото на българската историография ще остане до забелязваната обикновена ”слабост” на историците - непрекъснато да обясняват поражението на византийците във Върбишкия проход. Без това да е проблем на насто-

ящия труд, считам, че ако тезата за Върбишкия проход бе достатъчно и подходящо аргументирана, тя щеше да е извън всякакви съмнения. Но непрекъснатото „прибъгване” към Върбишкия проход и позоваването на едни и същи автори и едни и същи описания (заграждане в проходни места, дървени прегради, блатиста река) изобщо не увеличават нейната убедителност.

6. Кога византийският император превзема българския държавно-политически център Плиска?

Резултатите от археологическите проучвания на Плиска от самото начало, както и в последните десетилетия и години показват нейното превземане, разрушаване и опожаряване. Щрих в това отношение са последните открития на колектива в състав: Павел Георгиев и Янко Димитров (тук изказвам благодарността си към колегата П. Георгиев за възможността да ползвам подготвена за печат тяхна публикация, свързана със състоянието на югоизточния сектор на Вътрешния град).

Анализите на писмените свидетелства показват, че Никифор е превзел и се е установил в Плиска на 20 юли 811 г. и остава в рамките на известните от всяка победна война три дни.

7. Преградните съоръжения на българите преди шурма на 26 юли

Не може да се приеме, че има някаква яснота върху издигането на преградни съоръжения (или на единична дървена преграда) в навечерието на шурма от 26 юли. Изказваните мнения не са убедителни, а дори и хипотетично най-малко може да се допусне, че Крум би успял да загради всички входове и изходи на страната си. Последното практически е невъзможно поради ограниченото време, с което българите разполагат, както и поради ограничения човешки контингент. Съмнявам се също така, че Крум е подходил много прозорливо и е заградил (преградил) точно ония входове (или изходи) на прохода, през които Никифор ще напусне България, просто защото това не е било известно. Византийското военно командване действа доста изненадващо и откровен факт е, че заварва България неподготвена за войната, нанасяйки ѝ светкавичен удар.

В археологически контекст няма проучвания на такива прегради (с подобни, само че насипни от пръст, каменни, прохо-

дите на Източна Стара планина изобилстват – и Върбишкият и особено Ришкият, както и някои други проходни участъци, които не могат да се вместят в съвременните ни представи и наименования за проходи). Не става и ясно как чрез конкретната изработка на една дървена преграда (стена) се обясняват сведенията на хронистите за заграждането на входовете и изходите на страната, тъй като практически е необяснимо как с една преграда дори от няколкостотин метра дължина ще могат да се затворят подстъпите (входове и изходи) на “страната”, както пише Патриарх Никифор. Други наши автори изпадат в крайност, като дори дават подробно описание на дървената преграда.

В целия този ребус относно преградните съоръжения не могат да бъдат пропускани и сведенията на Патриарх Никифор, визиращи едни по-ранни етапи на преграждане на проходите на Източна Стара планина. Тези сведения са обстойно проследени и развити в дисертационния труд.

8. С какви военни сили Крум печели битката на 26 юли?

Разглеждат се няколко хипотези:

- на В. Бешевлиев, според която самото начало – от мирното предложение на Крум към Никифор в Маркели, слабата защита на проходите, бягството на българите от планинските височини се обясняват с големия страх на Крум и българите от огромната ромейска войска.

- Второто, сравнително по-ново и модерно обяснение на съвременни историци, които виждат първоначалните големи военни успехи на Никифор във внезапността на нахлуването.

- на следващо място, отново според В. Бешевлиев, че не би било възможно такъв дълготраен поход като този, започнал още през месец май и навлязъл в България едва на 20 юли (т.е. почти два месеца продължителност), да е останал тайна за българите – с други думи походът не е внезапен и неочакван. Смята, че чудноватото поведение на Крум от Маркели нататък едва ли може да се тълкува като страх. Като че ли необяснимо остава защо Крум като отличен пълководец (според по-късните му военни успехи срещу Византия, като В. Бешевлиев има предвид тези между 812-814 г.) не се е опитал да окаже сериозна съпротива или да защити

енергично проходите, чието завладяване при упорита отбрана не било лесна работа, необясним е и слабият опит за защита на Плиска, неясно е и какво е правел Крум, докато Никифор разграбва и опожарява Плиска и върши издевателства. И търсейки отговор на тези поставени въпроси, В. Бешевлиев го намира в обяснението, че всичко изброено дотук Крум е вършел, като изпълнявал един добре обмислен и обширен военен план, и отстъплението му е чисто тактическо. Целта е била да бъдат примамени византийските войски отвъд проходите – Крум да ги вкара в чувал и да ги унищожи със засади в проходите. И тук прави паралел със събитията от 1812 г. – войната между Франция и Русия и тактиката на Михаил Кутузов. Тази позиция на В. Бешевлиев покъсно се приема от много автори.

Внимателното вглеждане в това доста особено и изкусително виждане на големия български учен обаче не може бъде прието безкритично. И то нито по отношение на разгрома на двете български армии, нито по неадекватното поведение на Крум до завоюването на Плиска (безапелационното преминаване на византийските войски през проход или проходи на Източна Стара планина).

Моята констатация е, че колкото и да не ни се иска да признаем, независимо от естествените природни дадености на релефа в Стара планина и по-конкретно в Източна, независимо от укрепленията, които българите изграждат в невралгичните проходни места, Византия съумява, и то неведнъж, да преодолее, а в отделни случаи и безпроблемно, старопланинските клисури и да се озове на територията на днешна Северна България и то за много кратки срокове – този поход е един класически такъв случай, но не е единствен – примерно, само за малко повече от ден директен удар срещу Преслав нанася през източностаропланински проходи и Йоан Цимисхи.

В по-ново време вече има и хипотези, къде е българската армия, дали не е била в Сердика, че не е разбита, а тактически спасена и т.н. Но тогава кое е наложило да бъде превзета и унищожена българската столица, населението да бъде избито и подложено на жестокости, кое налага Крум да наема авари, славяни, да въоръжава по мъжки жените?

Ако България е имала армия при настъпилото разложение на византийската войска, това надали би било необходимо. Факт е, че тези отчаяни действия на Крум са обусловени само от едно – при настъплението си при двете сражения (едното в проходите, второто пред Плиска) българската армия е унищожена. На практика Крум разполага с остатъците от разбитите български войски и с това, което е успял да организира от наемни авари, славяни, опълчение и жени. Крум е започнал подготовка още след искането на мир при Маркели, но светкавичните действия на византийците както при дислокацията при Маркели, така и изненадващите при преодоляването на Източна Стара планина са го заварили абсолютно неподготвен. Затова действително със съмнение трябва да се погледне на сведението на Георги Монах, че Крум „за два дни събрал безчетна войска” и нападнал императорската шатра. Както вече бе разгледано, нападението е съсредоточено само върху императорския шатър.

Точно в противовес на идеята на В. Бешевлиев (и всички други автори за съзнателно стратегическо изоставяне на столицата) тълкувам израза на Васил Гюзелев, отбелязал, че „...през известно време съществуването на ханството е било поставено под въпрос”. Т.е. в никакъв случай не можем да говорим за предварителни военни планове, тактически отстъпления и др. Това е една много примамлива, но абсолютно невярна по същество теза.

Атаката на Крум с все още не съвсем ясни военни формирования бих определил като „шурм на отчаянието” и точно поради това той е нанесен директно върху императорския отряд. И именно защото този шурм е такъв и то в никакъв случай не е с „внушителна бойна сила”, както приема В. Василев (Василев 2010, 159), се спасява немалка част от византийската армия, включително и двамата следващи императори Ставракий (811 г.) и Михаил Рангаве (811-813 г.). И точно потвърждение всичко това намира в една компилативната хроника - “Деянията на Неаполските епископи”, която гласи: “...внезапно отчаяните българи го връхлетели и убили заедно с мнозина”.

9. Отсичането на главата на император Никифор и преобразуването ѝ в чаша

Привлечени са доста подобни примери. Те показват, че този обичай е широко застъпен от дълбока древност и практикуван най-малкото до края на I-во хилядолетие от новата ера, т.е. и през християнския период, и то в много обширен периметър – от Азия през Мала Азия, Балканите и Западна Европа. Тоест той не е изключение при българите и не следва да се възприема като такъв, а да се разглежда в синхрон със съществуващите ритуално-обредни практики.

II. Проникването на Никифор по направлението Маркели – Плиска във времето 11-20 юли

Кои са най-късите разстояния и какви са времевите възможности за преодоляването на Източна Стара планина по направлението Маркели (Карнобат) – Плиска? Най-общо разстоянието Маркели – Плиска е с дължина в диапазон с разстояния – минимална от 105 км до максимална 140 км.

Различни са вижданията за проходите, през които е нахлул в България Никифор I.

Основно внимание е обърнато на реалните възможности за дневен преход през Средновековието (дневният преход се движи в диапазона според изследователите между 8-12 до 40 км).

1. Възможните за целта проходи

Няколко са основните проходни възможности, влезли в научно обръщение.

Най-западната от тях е Котленският проход.

Източно от Котленския проход е проходът, разположен южно от с. Върбица между Котленска и Върбишка планина, известен като Върбишкия. По на изток от него е най-късият и удобен път в Източна Стара планина – този през Ришкия проход. Четвъртият проход, влязъл в обсега на коментарите като възможност, е Айтоският проход.

Коментирайки и сравнявайки комплексно както географските данни, така и наличните писмени източници (по-нататък вече ще бъдат добавени като опорни пунктове и археологическите) и имайки предвид идеята на император Никифор I за блицкриг, при анализите трябва да се излезе от твърдо установени опорни точки. След като Маркели е край Карнобат и целта е насянането на светкавичен удар върху държавно-политическия цен-

тър на България, явно е, че византийската армия ще прониква по възможно директно северно направление. Известно е, че Крум е изненадан, а Византия ще търси изненадата докрай. Най-удобен безспорно е Ришкият проход (но същевременно той е и най-укрепен).

Моите дългогодишни изследвания установиха наличието на още проходни възможности в участъка между Айтоския (като най-източна точка) и Върбишки проход (като най-западна). Те са част от цялостната пътна система от ранновизантийския период и този от Първото българско царство в Източна Стара планина.

Има обаче и още един – трети проход, източно от Ришкия и вклиненото трасе Съединение – Ришки проход и западно от Айтоския проход. Това е проходно трасе по направлението Люляково – през Източна Стара планина – Плиска.

В своето изследване В. Аврамов говори, че към момента на отпечатването на изследването му Айваджишкият проход (по името на вече несъществуващото село Айваджик – по-късно Звезда, Айтоско), за мен – Люляковският, е много заглъхнал, и определя този „голям някогашен проход“ като *terra incognita*. Изчислява разстоянието от Плиска през Бяйрямдеренския (Веселиновския) проход и оттам на юг през Айваджик (Звезда) и до Карнобат на 101 км така: Плиска – Байрям дере = 50 км, Бяйрям дере – Айваджик = 12, Айваджик – Карнобат = 38 км.

Бегло маркиране на този проход, но без да бъде разработен, се среща и у Ст. Недев.

Установява се поливариантна възможност за преодоляване на Източна Стара планина (в случая юг-север) между Айтоския и Ришкия проход.

Изразът на Петър Мутафчиев: „Тъй като главните пътища през Стара планина били укрепени и здраво пазени от българите, византийците поели скрити странични пътеки и след много заобикалки сполучили най-сетне да нахлуят в равнината пред Плиска“, е много важен в конкретния случай и заслужава по-особено и детайлно разглеждане. Сведенията на хронистите за многото заобикаляния през непроходими места са показател, че в този поход се е случило нещо различно от предходните.

Така всъщност армията на Никифор нахлува в днешна България не през традиционните пътища и проходи на Източна Стара планина, експлоатирани най-много както през Средновековието, така и през Античността (проходи, които по него време са били познати на авторите – примерно проходите Верегава, известен на съвременниците на събитията хронистите Теофан и Никифор). Другата причина обаче е изненадата. И хронистите, и най-ревностните български изследователи-защитници на Крум, които дори често подменят изворовите свидетелства, за да изтъкнат успеха му и да омаловажат загубите на българите, не отричат, че българският владетел е бил изненадан. Изненадата от страна на Византия е двойна: веднъж - струпването на голяма, боеспособна армия до Маркели, т.е. на българо-византийската граница, факт, безспорно проспан от тогавашното държавно ръководство, и втори път - нетрадиционният подход на проникване към столицата.

Няколко са възможните проходни трасета в обсега на най-популярния Ришки проход.

В едно от тях (сърцевината на съвременния Ришки проход – в местността Железни врати = Демир капия, където е разположено известното Кале въз кучките) локализирам известния от Средновековието проход Сидера.

Тълкуването на текстовете за времетраенето на похода позволява да бъдат изчислени дните по броя им, посочен от Ватиканския разказ – 15. Точно тези 15 дни трябва да развържат времетраенето на целия поход от тръгването от Маркели до разгрома на 26 юли. Така разположени във времето, изворовите данни, съобразени с природо-географските и стратегическите дадености и обозначените военни стълкновения вече са щрих към събитието от 811 г. Тогава и изразът на Теофан: „След много заобикаляния пред непроходими места” (които ще бъдат развити по-надолу в текста), има смисъл и се изпълва със съдържание, когато тръгването от Маркели се датира на 11 юли 811 г. В такъв контекст от 11 юли 811 г. нататък последвалите събития вече биха могли да бъдат разположени във времето до 26 юли.

Всичко посочено означава, че по направлението Маркели – Плиска трябва да се установи и проследи друг проход или про-

ходно място (а може би и не само един), отговарящо (отговарящи) на редица условия: 1) на възможността това да бъде най-късият участък Маркели – Плиска; 2) да е в синхрон със сведенията на Теофан - „След много заобикаляния през непроходими места...” да изненада и парира българската армия и неутрализира отбранителните възможности; 3) да е обвързан с адекватен към историческото време археологически материал. Естествено е било, а и изворите сведения допълват това, императорът да търси изненада, съчетана с възможността за много бързо преодоляване на Източна Стара планина и то в най-късите възможни места срещу Плиска.

След няколкогодишни проучвания (археологически разкопки, обхождания и наблюдения), съпоставка на извори и мнения на изследователи стигам до убеждението, че един от най-възловите проходи в Източна Стара планина е участъкът между селата Люляково – Рупче (юг) – и на север към село Звезда (Айваджик) и направлението Веселиново – Поляците. Това е силно укрепена възможна проходна отсечка, особено при изхода (входа) в южната част (по-подробно вж. Глава Трета за Люляковския проход). Този пътен участък в точките Люляково – Айваджик наподобява отсечката Рупча – Риш, но е малко по-дълъг, съобразен с особеностите на Източностаропланинската верига, която тук е по-ниска, но се разширява и е силно разлата. Така именно между Ришкия проход на запад и Айтоския на изток Източна Стара планина е сравнително широка, разчленена и по-разлата, състои се от няколко успоредни височинни вериги (изток-запад, или запад-изток). Този участък контрастира на фона на доста по специфичния релеф, сравнен с природо-географските дадености на изток (към морето) и на запад (към Ришкия проход) – там източностаропланинската верига е значително по-компактна и по-ярко, по-ясно изразена във височинно отношение. Но пък по отношение на северното продължение настъпват много съществени различия – предвид на тази широчина и разлатост, посочена по-горе, на Източна Стара планина между двата прохода - Айтоски (от изток) и Ришки (от запад), преодоляването в точките между мощната крепост „Хасар баир” и днешното землище на Поляците е трудно и по-продължително предвид необходимостта от заоби-

каления поради насечеността на възвишенията. На този изключително географски фактор до сега за съжаление изобщо не е обръщано никакво внимание. Проучвайки коментирания район, изследователят има чувството, че между възвишенията на пръв поглед няма никаква възможност за преодоляване и движение на юг – север (или север-юг). Това е илюзорно, защото разстоянията между днешните селища Люляково – Рупча (Малка Рупча) – Поляците е около 5,5 – 6 – до 6,5 км, а сърцевината на участъка Малка Рупча – Поляците е около 5 км (разстоянията са по въздушна линия). И до днес жители на село Рупча се придвижват до Поляците пеш за около 2-3 часа. Основните пунктове на обсъждане са със следните надморски височини: върхът „Хасар баир” (Хасаря, Хасара) с крепостта върху него до несъществуващото село Звезда е 647,5 м надморска височина, местността „Коджа капа” и Кючук капа” до село Поляците с укрепление върху нея е с н. в. от 412 м. В същото време обаче тази на пръв поглед странна географска характеристика влиза в абсолютно противоречие с наличието на една от най-страховитите крепости в Източна Стара планина – тази на „Хасар баир”, имаща смисъл (подобно на „Голямото кале” северозападно над с. Везенково, „Асар баир” – североизточно от несъществуващото с. Рупче, „Калето въз кучките”) само, както и посочените три други, като възлово укрепление в сърцевината на най-важните източностаропланински проходи. Независимо че между селата Рупча, Веселиново и Поляците има и по-високи възвишения от „Хасар баир” – примерно „Дебелец” с н. в. 695,4 м, доминацията на „Хасар баир” е изключителна.

Разработена е археологическа картина върху наличните материали – архитектура, керамика, метална пластика, монети.

2. Разстояния и преходи

От Маркели до Плиска през посочения проход се получава едно минимално разстояние между 105 до 115 км. Така че не може да бъде прието мнението на големия български медиевист В. Златарски, че при своето отстъпление „Никифор ще е избрал най-късия път, ние сме склонни да приемем Върбишкия”.

Преминаването през Върбишкия проход удължава пътя и при положение че става дума за светкавична война, две са въз-

можните най-къси проходни отсечки – съответно през Люляковския (Байрамдеренския) проход и през Ришкия.

Съществен пункт в изследването освен всички други особености е и прецизирането на военните преходи. Тяхното досегашно коментиране в научната литература протича в широк диапазон, а понякога и доста фриволно. Какво показва сравняването на мненията от български автори с други сведения по въпроса за военните преходи? Следвайки хронологията в нашата медиевистичната литература, тя би изглеждала така:

1. Според В. Златарски е извършено много бързо придвижване от Маркели до Плиска – минимум по 35 км на ден. Също така за него разстоянието Плиска – Върбишки проход е изминато за 1 ден. Разглеждайки движението на византийската армия с такъв бърз темп, той смята, че в такова късо време не може да бъде достигнат Котленският проход – върховете Ветрила и Вида, а и Никифор да се разположи на лагер в полянката Кореники”. Приема, че първите три са движение на армията с малки сблъсквания с българите, заобикаляне на непристъпни места, и на четвъртия (т.е. на 23 юли) императорът е могъл да влезе в ханската резиденция, тръгнал е на 6-ия ден и на 7-ия е сражението.

2. Според В. Аврамов преходите са по 25 км.

3. Според Й. Венедиков разстоянието Плиска – Преслав се изминава за 4 дни, а 34 000 души армия преминава през Източна Стара планина за 10 дни.

4. Според Вл. Кецкаров Чатал балкан (ширина 32 км) е преодолян от византийската армия за 4 дни – т.е. по 8 км дневен преход.

5. Според известния Протокол от 1956 г. византийската армия е стигнала до Плиска на 7-8 дни.

6. Според колективния труд „Българското военно изкуство през феодализма” дневният преход е 15 км.

7. Според Д. Христов дневният преход е между 15 – 20 км. Мнението на Д. Христов е интересно, защото той е един от авторите на колективния труд „Българското военно изкуство през феодализма”. Но няколко години по-късно, явно отчитайки неособено защитимото мнение за 15 км, променя своята позиция и предлага увеличаване на преминаваните разстояния с още 5 км.

8. Според Д. Ангелов, Ст. Кашев и Б. Чолпанов дневният преход също е между 12-15 км.

9. Според Е. Дерменджиев дневният преход е между 20-25 км.

10. Според Ив. Петрински дневният преход е 30 км.

Включени са и данни за военните преходи през Античността и Средновековието. Основа е дневният марш на римски войник от 40 км. Добавени са и данни за придвижване в екстремални условия.

При положение че внимателно се тълкуват почти идентичните изрази при Теофан Изповедник: „След много заобикаляния през непроходими места дръзкият страхливец навлязъл с безразсъдна смелост в България на 20 юли”, и на Скилица-Кедрин, че „На 20 юли той навлязъл в България” и се вземе под внимание текстът на Николай Студит, се определя, че ромеите нахлули безредно в страната (т.е. в България), след като избили българите на върха на планината. При преход 20-25 км дневно, дори съчетано със заобикаляния и тежки сражения с българските войски, придвижването на византийската армия до установяването на 20 юли в Плиска е нормално. Също така съвсем нормално се разполага между 11 – 26 юли целият поход дори и при дневен преход под 25 км. Повечето от изследователите не подлагат на съмнение, че в началото на юли Никифор I с армията е все още край Маркели и това е времето, когато българският владетел Крум за пръв път иска мир. Поставянето на похода в рамките на 15 дни с начало 11 юли (тръгване от Маркели) и влизане в Плиска на 20 юли, позволява да се вместят всички известни ни събития от изворите – заобикалянията през непроходими места и сраженията на огромната армия. Много точно Ив. Божилов и В. Гюзелев определят 11 юли за начало на похода, но и същевременно допускат грешка, свързвайки тази дата с навлизане във вътрешността на България – последното не е било възможно.

Напълно е възможно разстоянието между Маркели – Плиска да бъде изминато дори и с боеве (официално са известни две сражения) за 7 – максимум до 10 дни. Ето какви са приблизителните разстояния в км по оста Маркели - Плиска:

- 1) По направлението Маркели – Люляково – Поляците – Мадара – Плиска (през Зимен – Завет – Люляково) = 103 км;
- 2) По направлението Маркели – Люляково – Поляците – Мадара – Плиска (през Раклица – Босилково – Люляково) = 95 км;
- 3) По направлението Маркели – Лозарево – Калето въз кучките – Веселиново – Смядово – Плиска = 105 км;
Или общо най-дългият маршрут е максимум до 110 км.

При тези разстояния и нанесения директен удар, макар и съпроводен с две тежки сражения (толкова са известни от изворите), напълно възможно е при оповестените нормални преходи от по 25 км, походът да се вмести до влизането в столицата (т.е. Маркели – Плиска) между 11 – 20 юли.

Анализът на изворовите данни за 15 дни, означаващо, че походът започва от Маркели на 11 юли 811 г. при посочените възможности за дневните преходи на придвижване на византийската армия, води до точното му вметване в интервала 11 – 26 юли 811 г., като позволява пълно разполагане във времето на случилите се събития, известни ни от хрониките.

3. Проникването през Източна Стара планина

Основният удар през Източна Стара планина византийската армия нанася през отсечката Люляково - Поляците.

Представени са данни, позволяващи сравняване на даденостите на съответните източностаропланински проходи.

На преден план излиза и въпросът за боеспособността и военната подготовка на охраняващите=отбраняващите източностаропланинските проходи. Фактите показват, че в нито в един случай византийската армия не е спряна със сражения походите, а дори в някои случаи по тях няма никаква стража.

4. Археологическата картина в района на Люляковския проход

След подробните анализи и сравнения на всички изворови сведения, мненията на изследователите, физико-географските дадености съществено компонент в доказателствената теза са археологическите данни.

От първостепенно значение е привличането и аргументирането чрез археологически материали на ролята на Люляковския (=Веселиновския) проход. Многобройни са обектите (крепости, прегради, съоръжения) и веществените археологически свидетелства най-вече от VIII в. – времето, към което те трябва да се отнасят. Затова на преден план вече излиза участъкът Люляково – по трасето на път в северна посока към североизточния край на днешното землище на с. Веселиново (Шуменско) и югозападния на село Поляците (Дългополско).

Обосноваването на това направление, през което е проникнал Никифор I, се допълва и от археологическите дадености от ранновизантийската епоха. Византия използва по-ранните свои добре разработени и отработени оперативно-стратегически елементи – пътища, фортификации, добре познатата ѝ топография. Наличната ранновизантийска култура в района на днешното село Поляците (фортификация, монети, тока Сучидава) само потвърждава всичко това.

Заключение

Функционалността, ефективността и надеждността на старобългарската отбранителна система по Източна Стара планина е фундаментален за ПБЦ въпрос. Той следва да бъде изведен като кардинален проблем и за българската медиевистика.

Внимателното и детайлното проследяване на българо-византийските събития от VIII в. и привличането на двата успешни похода за Византия, съответно от 811 и 971 г., свързани с превземането на двете български столици Плиска и Преслав, представят проблема в нова, различна от общоприетите заключения светлина.

Общо наложената и всеприета теза за непреодолимостта на Източна Стара планина, както и че източностаропланинската верига е гаранцията за съществуването на ПБЦ следва да бъде поставена в сферата на нова интерпретация.

С успешните си действия през 764 г. Византия нанася удар върху старобългарската южна отбранителна система и задълбочава проблемите в нея. Така събитията от 764 г. съвсем не са прецедент. Според мен закономерно няколко десетилетия по-

късно император Никифор I ще преодолее безпроблемно Източна Стара планина директно по направлението Маркели –Плиска и ще завладее българската столица. Този успех на империята се дължи, защото византийската армия се справя с българската укрепителна система по Източна Стара планина.

При положение че включим и успешния поход на Йоан Цимисхи в 971 г. и все още хипотетичното твърдение на Павел Георгиев за превземането на Либа (Лима) в 809 г. от император Никифор, ситуацията с южната отбранителна линия по източностаропланинските проходи става изключително проблемна и тревожна. Много важен е въпросът дали това не е в резултат от немоощта на охраняващите проходи славяни.

Дисертационният труд поставя остри въпроси и то въпроси, неразглеждани, а досега само загатнати от отделни автори. Това налага едно цялостно преосмисляне, свързано с конкретиката на извършените от българите укрепителни дейности в края на VII и най-вече през 60-те години на VIII в. В основата им стоят разглеждането и обясняването на старобългарските укрепителни системи, изградени и използвани в периода на ПБЦ в най-невралгичните пунктове на Източна Стара планина.

Обстойна археологическа характеристика позволява долната граница на изграждането на мащабната отбранителна стратегия да се отнесе към началото на втората половина на VIII в. Основен датиращ са архитектурата, керамиката и металопластиката.

Знаково конкретно проявление за ненадеждността на изградената отбранителна система е успешната първа фаза на похода на император Никифор I (и превземането на Плиска). Събитията, свързани с този поход, взривяват тогавашния свят. Проекцията от 811 г. има дълготрайни последици и върху империята, и върху България.

Елемент от похода е проникването на византийските войски по направлението Маркели – Плиска. Така в труда се решава важен проблем в нашата историография, свързан с пътно-комуникативната система. Категорично е разработен един проход, който може да бъде наричан и Люляковски, и Байрямдеренски, вклинен между много популярните Айтоски на изток и Ришки

на запад. Неговата роля става възможно достойно единствено чрез прилаган комплексен подход. Участъкът Люляково – Поляците трябва да бъде разглеждан като етап от оперативното направление Маркели – Плиска, използвано и през ранновизантийската епоха и реанимирано от император Алексий I Комнин във войните срещу печенегите и кумани. Трасето изобилства с ранновизантийски обекти (крепости, селища, останки от пътища и др.), голямо количество масов археологически материал – керамика, металопластика. Ядро на охраната на този проход в сърцевината му е страховитата крепост „Хасаря“ („Хасара“). Така в труда е разработен стратегически източностаропланински проход, липсващ в теорията на нашата медиевистика. Централната роля на „Хасаря“ в този проход (Люляковския) е съизмерима по своите функции със знакови респектиращи стратегически обекти в съседните източностаропланински проходи като: Везенковското кале (=Голямото кале, =Карадаа кале) за Върбишкия проход, Асаря (=Асар баир) за участъка село Рупча – село Риш, Калето въз кучките за Ришкия проход.

Подготовката и протичането на похода от 811 г. са абсолютна изненада за българското държавно ръководство, а използването на Люляковския проход като междинна част от оперативното направление Маркели – Плиска е също елемент от изненадващите ходове на военното ръководство на византийската войска. Късото разстояние Маркели – Плиска през Люляковския проход – малко над 105 км, е най-краткото разстояние между началния пункт на похода и крайната му цел. Проведената византийска операция – от подготовката в Маркели до превземането на Плиска, е светкавична, но най-важният извод за историографията е извършеният пробив в центъра на южната старобългарска отбранителна система и то фронтално срещу столицата.

Походът е реализиран във времето 11 – 26 юли. Така при нов прочит и анализ на писмените извори, съобразен с природогеографската характеристика и мненията на някои автори, известните ни събития спокойно могат да бъдат разположени и затворени между посочените дати.

Същественният извод е знаков – безпроблемно преодоляване на Източна Стара планина и поставяне на сериозно изпита-

ние на дългогодишната теза в нашата историография за непреодолимостта на Стара планина (комбинацията и съчетанието природо-географски дадености, мощна укрепителна система и българската военна машина – или неубедителните славяни?). Фактът за България е смразяващ – с първия директен удар император Никифор I превзема българския държавно-политически център Плиска в 811 г. Аналогична е ситуацията в 971 г., когато след добре премислена стратегия император Йоан Цимисхи с далеч по-малка армия от Никифор Геник още при първия византийски поход срещу Преслав ще превземе и следващата българска столица.

Преодоляването на Източна Стара планина през 811 и 971 г. съвсем не е рецидив, а има своята основа още в VIII в. Тези посочени събития налагат да започне цялостно преосмисляне на отбранителните възможности на България на юг, на ефективността на цялата българска военна стратегия по Източна Стара планина.

Важен момент е изграждането на тази система. Разрушени и унищожени са голяма част от ранновизантийските съоръжения по Източна Стара планина. Така българите не са в състояние да използват повечето от тях, а преизползват малка част, които инкорпорират в цялостната си отбранителна концепция.

Има достатъчно убедителни аргументи да се приеме, че изграждането на мощната старобългарска укрепителна (отбранителна) система по Източна Стара планина е осъществено по времето на управлението на император Константин V.

В резултат на обстояния коментар върху събитията може да бъде даден отговор до каква степен българската старопланинска отбранителна система е функционална.

Справка за приносите:

Приносните моменти в дисертационния труд са обобщават, както следва:

1. Трудът аргументирано поставя пред медиевистичната наука за преразглеждане един от най-съществените въпроси на Първото българско царство, а именно – за надеждността на укрепяването по Източна Стара планина като основна преграда за Византия пред българските столици.

2. Авторът разработва и включва в научно обръщение много важен източностаропланински проход (Люляковския = Байрямдеренския), неразработван досега и почти неизвестен. Проходът е функционира активно както през ранновизантийския период, така също е използван отново от Византия и през XI в. Археологическите характеристики, детайлното анализиране на съществуващите извори, географската картина определят, че това е проходът, през който в 811 г. по направлението Маркели – Плиска император Никифор I Геник е преодолял Източна Стара планина и българската отбрана.

3. Представени са археологически данни за един изключителен обект – крепостта „Хасара” („Хасаря”) край несъществуващото сега село Звезда (Айваджик), Айтоско.

4. Систематизирани са огромен брой изворови данни за похода на император Никифор I Геник през 811 г. и за събитията, свързани с него. Авторът е сравнявал и съпоставял редица от писмените източници, извършвано е и ново тълкуване, като те са съобразявани с археологическите данни и природо-географските дадености.

5. Осъществена е широка библиографска справка.

6. Обосновано е проследен походът от 811 г. и анализите сочат точното му времево разполагане от 15 дни – между 11 и 26 юли. Изнесени са достатъчно убедителни сведения за бойните дневни преходи.

7. Систематизирани са всички археологически резултати за Маркели.

8. Разгледани са няколко изключително спорни въпроса в българската историческа наука, свързани със събитията от 811 г.

9. Включени са неизвестни за науката топонимични данни.

ПУБЛИКАЦИИ СЛЕД СПЕЧЕЛВАНЕТО НА КОНКУРСА ЗА „ДОЦЕНТ”

1. Монографии

1.1. Карнобат през вековете. Книгоиздателство Зограф. Варна, 2012.

1.2. Местните имена в Карнобатско. Материали за български топонимичен речник. Велико Търново, 2013 (в съавторство с Наташа Чакърова-Кръстева).

2. Студии

2.3. Библиография на Карнобат и Карнобатския край. Книгоиздателство Зограф. Варна, 2012.

2.4. Средновековният град Маркели (обзор по археологически данни). – Конференция “Пътувания през Средновековието”. Пътуванията в средновековна България. Материали от първата национална конференция “Пътуване към България. Пътуванията в средновековна България и съвременният туризъм. Шумен, 8-11.05. 2008, Абагар. Велико Търново, 2009, 199-213.

3. Статии, съобщения, отзиви

3.5. Значение на средновековната Маркели (по археологически данни). – В: Научни трудове. Т 1, Кн. 1, 2006 г. История. Университетско издателство “Паисий Хилендарски”, 147-156.

3.6. Средновековният проход Сидера. – Научна конференция с международно участие. Проблеми и предизвикателства на археологическите и културно-историческите проучвания. Т. I. Археология и култура. Пловдив, 24-25 октомври 2008. УИ “Паисий Хилендарски”, 2009, 258-269.

3.7. Към въпроса за ранната християнизация в Североизточна Тракия (по археологически данни). – “България, земя на блажени...” In Memoriam Professoris Iordani Andreevi. Международна конференция в памет на Проф. д.и.н. Йордан Андреев. Велико Търново, 29-31 октомври 2009 г. Издателство “ИВИС”, Велико Търново, 2009, 124-134.

3.8. Археологическо проучване на Маркели. – АОР през 2008 г. София, 2009, 644-646 (в съавторство с Живко Аладжов и Росица Христова).

- 3.9. Археологическо проучване на обект в м. Бадъ бунар, северно от км 6+400 – 6+800, АМ ТРАКИЯ, ЛОТ 5 –обходен път Карнобат. – АОР през 2008 г. София, 2009, 168-170 (в съавторство с Росица Христова).
- 3.10. Археологическо проучване на обект 37 по трасето на АМ Тракия, ЛОТ 4, км 324+000 – 324+280 в землището на село Драганци, Община Карнобат. – АОР през 2008 г. София, 2009, 146-148 (в съавторство с Росица Христова).
- 3.11. Археологическо проучване на обект № 35, км 322+800 – 323+200, ЛОТ 4 на АМ “ТРАКИЯ”. – АОР през 2008 г. София, 2009, 505-506 (в съавторство с Красимира Костова).
- 3.12. Сондажни археологически проучвания на обект “Късноантична и средновековна крепост Акве Калиде – Терма”, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – АОР през 2008 г. София, 2009, 476-479 (в съавторство с Цоня Дражева и Драгомир Гърбов).
- 3.13. Акве Калиде – любимите бани на владетелите. – В: Морето – граница или врата. Научна конференция юни – декември 2009 г. “Морето – граница или врата. Черноморски брегове и безбрежия”. Издателство “Бряг” Бургас. Бургас, 2009, 48-50 (в съавторство с Цоня Дражева).
- 3.14. Старобългарски приложения от фонда на Исторически музей – Карнобат. – В: *Laurea in honorem Margaritae Vaklinova*. Книга II. София, 2009, 167-178.
г. Издателство АБАГАР, Велико Търново, 2009, 199-213.
- 3.15. По въпроса за старобългарската керамика от територията на днешната Бургаска област. – В: Годишник на Университет “Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас. Т. XXXIX, Кн. 2, 2010. Обществени и хуманитарни науки. Бургас, 2010, 156-163.
- 3.16. Ролята на Анхиало и Маркели при военните конфликти между България и Византия през периода на Първото българско царство. – ВТУ “Св. св. Кирил и Методий” и българската археология. 1. Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий”. Велико Търново, 2010, 437-448.
- 3.17. Средновековни стрели от Маркели. – ИМЮИБ, Т. XXV. Издателска къща “Жажда”. Сливен, 2010, 133-147.

- 3.18. Разкопки на две надгробни могили в землището на село Деветак, Община Карнобат. – АОР през 2009 г. София, 2010, 262-263 (в съавторство с Румяна Георгиева, Росица Христова, Мирослава Георгиева). АОР за 2009 г.
- 3.19. Обект 35 А, км 323+200 – 323+400, ЛОТ 4 по трасето на АМ ТРАКИЯ, между селата Железник и Крумово Градище, Община Карнобат. – АОР през 2009г. София, 2010, 429-430 (в съавторство с Красимира Костова).
- 3.20. Археологическо проучване на обект в м. “Бадъ бунар”, северно от км 6+400 – 6+800, АМ “ТРАКИЯ”, ЛОТ 5 – обходен път Карнобат. – АОР през 2009 г. София, 2010, 153-156 (в съавторство с Росица Христова).
- 3.21. Археологически разкопки на обект “Късноантична и средновековна крепост “Акве Калиде” – Терма”, Бургаски минерални бани. АОР през 2009 г. София, 2010, 291-293 (в съавторство с Цоня Дражева)..
- 3.22. Проучвания на тракийската култура в Карнобатския край в периода 1996-2007 г. – В: Сб. Югоизточна България през II-I хил. пр. Хр. Варна, Книгоиздателство “Зограф”, 2010, 7-15 (в съавторство с Румяна Георгиева).
- 3.23. Паметници на старобългарската металопластика в Североизточна Тракия през Първото българско царство. – В: Управление и образование. Академично списание. Кн. 2. Т. 7 (2). Университет “Проф. д-р Асен Златаров”, Бургас. Факултет по обществени науки. Бургас, 2011, 26-31.
- 3.24. За разоряването на Североизточна Тракия през 1206-1207 г. при походите на император Анри – един малко разработван въпрос. – В: Историкии. 4. Научни изследвания в чест на проф. дин. Иван Карайотов по случай неговата седемдесет годишнина. Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”. Шумен, 2011, 333-342.
- 3.25. Маркели в похода на византийския император Никифор I Геник през 811 г. и ответния удар на Крум. – В: Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас. Т. XI. Бургас, 2011, 224-230.
- 3.26. Археологически разкопки на обект “Късноантична и средновековна крепост Акве Калиде – Терма”, Бургаски минерални

бани, кв. Ветрен, Бургас през 2010 г. – В: АОР през 2010 г. София, 2011, 257-259 (в съавторство с Цоня Дражева).

3.27. Археологическо проучване на обект в м. „Бадъ бунар”, северно от км 6+400 – 6+800, АМТ, ЛОТ 5 – обходен път Карнобат. – В: АОР през 2010 г. София, 2011, 371-372 (в съавторство с Росица Христова).

3.28. Маркели в политическите, военните и културните контакти между България и Византия. – В: Култура и геополитика. Исторически и философски интерпретации. Катедра „История и философия” – Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас. Бургас, 2012, 27-44.

3.29. Паметници на металопластиката от Маркели. - ИБАИ, XL, 2012. In *Nonoem Professoris Димитър Овчаров*. БАН - НАИМ. София, 2012, 141-150.

3.30. Археологически проучвания на обект “Късноантична и средновековна крепост “Акве Калиде – Терма”, Бургаски минерални бани. – В: АОР през 2011 г. София, 2012, 444-446 (в съавторство с Цоня Дражева).

3.31. Археологическо проучване на Маркели. – В: АОР през 2011 г. София, 2012, 466-468 (в съавторство с Живко Аладжов и Росица Христова).

3.32. Акве Калиде – Термополис, градът на топлите извори. – В: Езикът и културата в съвременния свят. – Сборник с материали от международна научна конференция Бургас, 22-23 юни 2012 г. Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, 2012, 159 – 166 (в съавторство с Цоня Дражева).

3.33. Археологическо проучване на обект в м. „Бадъ бунар”, северно от км 6+400 - 6+800, АМТ, ЛОТ 5 – обходен път Карнобат. – В: АОР през 2011 г. София, 2012, 367 (в съавторство с Росица Христова).

3.34. Още веднъж за похода на Никифор I Геник през 811 г. – В: Българско Средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова. Университетско издателство „Климент Охридски”. София, 2013, 221-228.

3.35. Къде Никифор I Геник преминава Източна Стара планина през 811 г. по направлението Плиска – Маркели? – В: Управление и образование. Хуманитарни и социални науки. Академично спи-

сание. Кн. 4, Т. 9. Университет “Проф. д-р Асен Златаров”, Бургас. Хуманитарни и социални науки. Бургас, 2013, 142-151.

3.36. Коланни украси V-VII в. от Археологическия фонд на Карнобатския музей. – В: Сб. Преслав 7. Издателство „Фабер”. Велико Търново, 2013, 402-416.

3.37. Бронзова тока с лъвско изображение от района на Маркели. – В: Сб. в памет на академик Д. П. Димитров. – НАИМ при БАН, СУ „Св. Климент Охридски” Исторически факултет – Катедра „Археология”. София, 2013, 665-669.

3.38. Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве Калиде – Терма”, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: АОР през 2012 г. София, 2013, 424-426 (в съавторство с Цоня Дражева)

3.39. Археологическо проучване на Маркели – В: АОР през 2012 г. София, 2013, 442-444 в съавторство с Живко Аладжов и Росица Христова).

3.40. Спасително археологическо проучване на обект във фотovoltaичен парк до с. Смолник, община Карнобат. – В: АОР през 2012 г. София, 2013, 498-501 (в съавторство с Росица Христова).

3.41. Бойна кука от археологическия фонд на музея в Карнобат. – В: Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – град Бургас. Т. XLII, кн. 2. Бургас, 2013, 25-27.

4.42. За един малко разработван проход в Източна Стара планина. – В: Материали от Третата национална конференция по история, археология, и културен туризъм Пътуване към България - Шумен, 17-19 май 2012 г. Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”. Шумен, 2014, 530-541.

3.43. Археологическите проучвания на Акве калиде – Терма. – Будител, април – юни, 2014, 16-20.

3.44. Цоня Дражева (1954-2013 г.). IN MEMORIAM. – В: ИМЮ-ИБ. Т. XXVI. „Литера Принт” АД. Стара Загора, 2014, 225-227.

3.45. За един мит в българската история, грешка на хронистите – или къде се е лекувал Константин IV Погонат през 680 г.? – В: Годишник на университет „Проф. д-р Асен Златаров”, Бургас, 2014, т. XLIII (1), 21-29.

3.46. Коланни украси от втората половина на VI – началните десетилетия на VII в. от Акве калиде – Терма (Термополис). – В:

Годишник на университет „Проф. д-р Асен Златаров”, Бургас, 2014, т. XLIII (1), 16-20 (в съавторство с Радостина Димитрова).

3.47. Приемственост и противопоставяне в Северна Тракия до IX век (археологически наблюдения и бележки върху религиозното, политическото и културното развитие). – В: Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. Издателство „Фабер”. Велико Търново, 2014, 141-148.

